

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD

Institut mezinárodních studií

Petr Matolín

**Něformaly a politická aktivita mimo linii
komunistické strany v SSSR druhé poloviny 80. let
a začátku 90. let 20. století:
případ Leningradu**

Diplomová práce

Praha 2012

Autor práce: **Petr Matolín**

Vedoucí práce: **PhDr. Daniela Kolenovská**

Rok obhajoby: 2012

Bibliografický záznam

Matolín, Petr. *Něformaly a politická aktivita mimo linii komunistické strany v SSSR druhé poloviny 80. let a začátku 90. let 20. století: případ Leningradu*. Praha, 2012. 115 s. Diplomová práce (Mgr.) Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, Institut mezinárodních studií. Katedra ruských a východoevropských studií. Vedoucí diplomové práce PhDr. Daniela Kolenovská.

Abstrakt

Předkládaná práce se zabývá neformálními politickými sdruženími a organizacemi (tak zvanými něformaly) v Ruské sovětské federativní socialistické republice a především v Leningradě v druhé polovině 80. let a na začátku 90. let 20. století. Práce se snaží najít místo politických něformalů v rámci sovětské společnosti a v rámci perestrojky a také se pokouší přiblížit něformaly jakožto projev pluralismu v sovětské společnosti, zárodek multipartismu, strukturu alternativní oficiálním státním organizacím a silný politizační a radikalizační faktor pro široké vrstvy obyvatel.

První část je věnována teoretické stránce problematiky, ve které jsou představeny základní charakteristiky tohoto jevu, jeho různorodost, ideologické a sociální odlišnosti. Kromě toho jsou zkoumány vztahy něformalů k disentu, k demokratickému hnutí, vztahy mocenských struktur k něformalům a vztahy mezi něformaly samotnými. Také je zde prostor věnován osudu něformalů po rozpadu SSSR a jejich místu v rámci přestavby.

Druhá část se zabývá podrobnější situací politických něformalů na území Leningradu, který byl z hlediska neformálního hnutí a z hlediska reálných výsledků aktivit neformální politiky podstatným městem.

Abstract

The proposed thesis deals with informal political associations and organizations (so called informals) in Russian Soviet Federative Socialist Republic with a special focus on Leningrad in the second half of 1980s and at the beginning of 1990s. The thesis is trying to find a place of political informals within the Soviet society and within perestrojka as well as it is trying to portray informals as a pluralist element in the Soviet society, as a beginning of multipartism, as an alternative structure to official state organizations and as a strong politization and radicalization factor for masses of Soviet citizens.

First part of the thesis is dedicated to the theoretical part of the problem and so it concentrates on basic characteristics of informals, its variety, ideological and social differences. Also the relations of informals and a dissent movement, democratic movement, the attitudes of power structures towards informals and relations between informals themselves are assessed here. Apart from that, the fate of informals after the dissolution of the USSR and the place of informals within perestrojka are discussed.

The second part of the thesis deals more specifically with a situation of political informals on the territory of Leningrad, which was a very important city from the point of view of informal movement and from the point of view of real results of activities by informal politics.

Klíčová slova

Něformaly, neformální politika, perestrojka, SSSR, Leningrad

Keywords

Informals, informal politics, perestroika, USSR, Leningrad

Rozsah práce: 194 660 znaků (včetně mezer)

Prohlášení

1. Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracoval samostatně a použil jen uvedené prameny a literaturu.
2. Prohlašuji, že práce nebyla využita k získání jiného titulu.
3. Souhlasím s tím, aby práce byla zpřístupněna pro studijní a výzkumné účely.

V Praze dne 14. 5. 2011

Petr Matolín

Poděkování

Na tomto místě bych rád poděkoval vedoucí práce PhDr. Daniele Kolenovské za její ochotu a výstižné rady, připomínky a námitky, díky kterým bylo možné mou práci úspěšně dokončit.

Také bych rád poděkoval mým rodičům – Vendule a Svatoplukovi Matolínovým, kteří mi byli při psaní této práce velkou oporou.

TEZE MAGISTERSKÉ DIPLOMNÍ PRÁCE

Jméno: Petr Matolín
E-mail: matolin@seznam.cz
Semestr: letní
Akademický rok: 2009/2010
Obor: Ruská a východoevropská studia
Název práce: Něformaly v SSSR druhé poloviny 80. let 20. století
Předpokládaný termín dokončení (semestr, školní rok): letní 2012
Vedoucí diplomního semináře: Doc. PhDr. Luboš Švec CSc.
Vedoucí práce: Mgr. Daniela Kolenovská
Zdůvodnění výběru tématu práce (10 řádek): Problematika něformalů (neformálních politických sdružení) a politické aktivity mimo Komunistickou stranu SSSR je podstatná pro pochopení a interpretaci procesů v Sovětském svazu v druhé polovině osmdesátých a na počátku devadesátých let 20. století, často souhrnně označovaných jako perestrojka. Tyto procesy nejen že předcházely, ale různou mírou přispěly ke konci Sovětského svazu. Ačkoliv sehrály něformaly a neoficiální politická aktivita v této problematice svoji roli, netěší se příliš badatelskému zájmu, což je škoda minimálně s ohledem na skutečnost, že šlo o faktický počátek občanské společnosti v SSSR a o podstatný krok směrem k pluralizaci sovětské politické sféry. V souvislosti s častými diskuzemi o funkčnosti a vyspělosti občanského sektoru či demokratických institucí v současné Ruské federaci přispěje nastíněný výzkum procesu obnovy ruské politické plurality z hlediska neformálních aktivit společnosti ke zvýšení znalostí o jejich povaze a skutečném významu v sovětské, resp. ruské společnosti.
Předpokládaný cíl (10 řádek): Cílem práce bude najít místo neformálních politických aktivit v procesu perestrojky a kriticky zhodnotit jejich funkci v politice a společnosti v uvedeném období. Práce se v souvislosti s tím bude věnovat převážně následujícím otázkám a problémům: <ul style="list-style-type: none">- základní typologie něformalů co do jejich vzniku, společenských cílů, sociálního složení, ideologické příslušnosti;- otázce, zda existovaly pro ruské neoficiální politické aktivity nějaké vzory jinde ve světě;- ideologický návrat něformalů k předstalinské době;- něformaly jakožto alternativa pro mladou generaci ve světle odcizení Komsomolu a jiných oficiálních organizací;- proměnlivý vztah a přístup strany k něformalům a neoficiálním politickým aktivitám;- lze za počátek ruské občanské společnosti považovat právě vývoj v druhé polovině 80. let 20. století?;- co se s těmito aktivitami stalo po rozpadu SSSR - vznikla z nich fungující občanská společnost?.
Základní charakteristika tématu (20 řádek): Něformaly, neboli neformální sdružení a asociace, vznikly v Sovětském svazu v důsledku

liberalizační politiky generálního tajemníka ÚV KSSS Michaila Gorbačova. Jejich činnost byla nastartována převážně v druhé polovině 80. let 20. století. Některé se objevily nejen v okrajových částech SSSR jako v Pobaltí, Arménii, Gruzii a Moldávii a to ve formě tzv. lidových front či stran pro nezávislost, kde byl důležitý národnostní prvek, ale některé vznikaly i v samotném Rusku. Tam sice nevznikl žádný ekvivalent jednotné lidové fronty, ale brzy se i v ruských městech objevilo velké množství klubů, skupin a asociací s různými cíli a často protichůdným politickým směřováním. Jejich jediným spojovacím prvkem tak byla skutečnost, že se snažily stát mimo tradiční sovětský politický establishment - to se odrazilo především ve dvou bodech: za prvé kladly důraz na to, že jsou nezávislé na státu, a za druhé nebyly právně registrovány, tedy oficiálně neexistovaly.

Politické některé sehrály svou roli v procesech předcházejících rozpadu SSSR a právě z tohoto důvodu stojí za to věnovat se této problematice blíže. Jako příklad hmatatelných výsledků těchto sdružení můžeme uvést angažovanost leningradského sdružení "Volby 89", která značnou měrou přispěla k porážce oficiálních stranických kandidátů ve volbách do Sjezdu lidových zástupců SSSR na jaře 1989.

Předpokládaná struktura práce (15 řádek):

Práce se v úvodní části bude věnovat tématům jako: základní typologie některých co do jejich vzniku, společenských cílů, sociálního složení, ideologické příslušnosti; otázce, zda existovaly pro ruské některé vzory jinde ve světě; ideologický návrat některých k předstalinové době; některé jakožto alternativa pro mladou generaci ve světle odcizení Komsomolu a jiných oficiálních organizací; proměnlivý vztah a přístup strany k některým. V druhé části bych se pak věnoval petrohradské realitě dané problematice, pomocí které by byla otázka některých ukázána i konkrétně.

Základní prameny a literatura (20 nejdůležitějších titulů včetně lokace):

Oproti tématu perestrojky obecně, či různým teoriím věnujícím se příčinám rozpadu SSSR, je téma neformálních politických aktivit v SSSR v druhé polovině 80. let předmětem badatelského zájmu spíše okrajově a aktuální práce, které by se věnovaly tématu jako takovému na základě znalosti dnes dostupných archivních pramenů, chybí.

Výjimku představovaly zprvu řídké odborné články a sekundární literatura vyprodukovaná ještě před kolapsem SSSR západní (často anglofonní) sovětologií, která sleduje téma některých z obecnější roviny procesu demokratizace a pluralizace sovětské společnosti. Jedná se například o:

- Arató A. (1991) Social movements and civil society in the Soviet Union. In Sedaitis J. B. and Butterfield J. (eds.) Perestroika from Below. Westview, Boulder, Colorado.
- The Awakening of the Soviet Union, enlarged edition. By Geoffrey Hosking. Cambridge: Harvard University Press, 1991.
- A. Dallin and G. Lapidus (eds.), The Soviet System in Crisis. Boulder, Colo.: Westview Press, 1991.
- Alekseeva, L. Neformaly: Civil Society in the USSR. Helsinki, Finland: Helsinki Watch, 1990.
- The transition from socialism : state and civil society in the USSR / Chandran Kukathas, David W. Lovell, William Maley, editors. Melbourne : Longman Cheshire , 1991.
- Robert, B., Belyaeva, N. (eds): After Perestroika: Democracy in the Soviet Union. Washington, D. C.: Center fo Strategic and International Studies, 1991.

Práce ze samotného Sovětského svazu, které se na téma neformální politické aktivity dívají konkrétněji a de facto reagují na politickou realitu tehdejšího SSSR. Některé nahlíží jako nový prvek v sovětské politice. Viz například:

- Afanasjev, J.: Inogo ne dano. Moscow: Progres, 1988.
- V. Berezovskii and N. Krotor, eds., Neformal'naia Rossiia: 0 neformal'nykh politizirovannykh dvizheniiaxh i gruppakh v RSFSR (Moscow: Molodaia gvardiia, 1990).

- V. N. Berezovskii et al., **Rossija. partii assotsiatsii soiuzy kluby. spravoch-nik, 2 vols.** (Moscow: Pay-press, 1991).
- V.I. V'unitskii (Ed.). **Neformaly: Kto oni, kuda oni zovut.** Moscow: Politizdat. 1990.
- Jušenkov, S., N.: **Něformaly: Socialnyje iniciativy: Sbornik** (Moscow: Moskovskiyi rabočii. 1990).
- Šubin, A., V.: **Dissidenty, neformaly i svoboda v SSSR.** Moskva 2008.
- Šubin, A., V.: **Predannaja demokratija : SSSR i neformaly 1986-1989.** Moskva 2006.
- Gromov, A., V.: **Neformaly: Kto jest' kto?.** Moskva 1990.
- Vladimir Brovkin: **Revolution from below: Informal Political Associations in Russia 1988-1989** In: *Soviet Studies*, Vol. 42, No. 2 (Duben., 1990), s. 233-257.

Autoři, kteří se tématu věnovali v druhé polovině devadesátých let se zaměřili na situaci určitého teritoria, nebo sledovali aktivitu konkrétní skupiny lidí:

- A. Duka, N. Kornev, V. Voronkov and E. Zdravomyslova: **“THE PROTEST CYCLE OF PERESTROIKA:: THE CASE OF LENINGRAD“** in: *International Sociology*, 1995; 10; s. 83-99.
- Anne White: **“The Memorial Society in the Russian Province“** in: *EUROPE-ASIA STUDIES*, 47/8 (1995). s. 1343-1366.
- Marc Garcelon: **The Estate of Change: The Specialist Rebellion and the Democratic Movement in Moscow, 1989 -1991** In: *Theory and Society*, Vol. 26, No. 1 (Únor., 1997), s. 39-85.
- Zdravomyslova, E., Temkina, A.: **Izбирatělnaja kampania i Obščestvennoje dviženije v Leningradě** In: *Vybory - 89.* Moscow: Moskovskoje Bjuro Informacyonovo Obměna. Panorama.

Poslední skupinou prací jsou publikace, které po “neúspěchu” západní sovětologie předpověděly rozpad SSSR, zkoumají neformální politickou aktivitu, jako jednu z možných příčin kolapsu:

- Geoffrey A. Hosking, Jonathan Aves & Peter J. S. Duncan, **The Road to Post-Communism. Independent Political Movements in the Soviet Union, 1985-1991.** London and New York: Pinter Publishers, 1992.
- **The Rebirth of Politics in Russia.** By Michael Urban, with Vyacheslav Igrunov and Sergej Mitrokin. (New York: Cambridge University Press, 1997).
- Anne White, **Democratization in Russia Under Gorbachev 1985-91. The Birth of a Voluntary Sector.** Basingstoke: Macmillan and New York: St Martin's Press, 1999.
- Wisla Suraska, **How the Soviet Union Disappeared. An Essay on the Causes of Dissolution.** Durham and London: Duke University Press, 1998.
- Michael Cox (ed.), **Rethinking the Soviet Collapse. Sovietology, the Death of Communism and the New Russia.** London and New York: Pinter, 1998.

Česká odborná literatura se, podobně jako západní historiografie, soustředila na oficiální politické procesy a neoficiální sledovala jen okrajově.

Podpis studenta a datum

Petr Matolín 3.3. 2010

Schváleno	Datum	Podpis
Vedoucí diplomního semináře		
Garant oboru		

Obsah

OBSAH	1
ÚVOD	11
ROZBOR LITERATURY	16
<i>Sekundární zdroje a odborná literatura</i>	17
<i>Primární zdroje, prameny, memoáry a samizdat</i>	18
1. PRVNÍ ČÁST	19
1. 1 NĚFORMALY A DISENT	22
1. 2 VZTAH NĚFORMALŮ A „DEMOKRATŮ“	25
1. 3 CHARAKTERISTICKÉ RYSY NĚFORMALŮ	28
1. 4 ZÁKLADNÍ TYPOLOGIE NĚFORMALŮ	32
1. 5 VZOROVÝ VÝVOJ POLITICKÉHO NĚFORMALU	42
1. 6 VZORY RUSKÝCH POLITICKÝCH NĚFORMALŮ	44
1. 7 NĚFORMALY A KRIZE VLÁDNOUCÍ IDEOLOGIE ANEB „ŠLAPÁNÍ PO RUDÝCH PRAPORECH“	46
1. 8 NĚFORMALY A KOMSOMOL.....	49
1. 9 PROMĚNLIVÝ VZTAH A PŘÍSTUP MOCÍ K NĚFORMALŮM	53
1. 10 VZTAHY MEZI JEDNOTLIVÝMI NĚFORMALY	58
1. 11 OSUD POLITICKÝCH NĚFORMALŮ PO ROZPADU SSSR	61
2. DRUHÁ ČÁST – LENINGRAD A NĚFORMALY	63
2.1 „SEVERNÍ PALMIRA“	63
2. 2 ORGANIZACE.....	66
2. 2. 1 <i>Demokratický svaz</i>	67
2. 2. 2 <i>Memoriál</i>	69
2. 2. 3 <i>Nacionálně-patriotická sdružení</i>	70
2. 2. 4 <i>Leningradské diskuzní kluby</i>	73
2. 2. 5 <i>Další sdružení</i>	78
2. 2. 6 <i>Leningradská lidová fronta</i>	81
2. 3 NĚFORMALY A DŮLEŽITÁ MÍSTA V LENINGRADĚ.....	88
2. 4 DŮLEŽITÉ OSOBY LENINGRADSKÝCH NĚFORMALŮ	91
2. 5 DŮLEŽITÉ MEZNÍKY A UDÁLOSTI LENINGRADSKÝCH NĚFORMALŮ	95
ZÁVĚR	100
POUŽITÁ LITERATURA	102
PRAMENY:	102
SEKUNDÁRNÍ LITERATURA:	109
ODBORNÉ ČLÁNKY:	112

Úvod

V Sovětském svazu se na přelomu 80. a 90. let 20. století odehrávala řada podstatných událostí a procesů, které se ještě i dnes těší hojnému zájmu vědců a badatelů různých vědních oborů a zaměření. Největší pozornost badatelů bývá pak věnována především politickému, ekonomickému, sociálnímu a národnostnímu vývoji v souvislosti s převratně reformní politikou generálního tajemníka Komunistické strany Sovětského svazu, Michaila Gorbačova.

Významnost těchto problémů a procesů označovaných v tehdejší diskurzu souhrnně názvem *perestrojka* není třeba příliš zveličovat nebo zdůrazňovat, neboť jejich výsledkem nebyla událost o nic menší, než rozpad jednoho z pólů do té doby na dva tábory rozděleného světa – tedy samotného Sovětského svazu. Těžko bychom na počátku 90. let (a možná v celé druhé polovině 20. století) hledali podstatnější událost než právě dezintegraci Sovětského svazu. Rozpad SSSR a tomu předcházející vývoj totiž neměly důsledky jen pro občany této národnostně velmi heterogenní supervelmoci, ale ovlivnil životy lidí na celém světě – zřejmě nejpodstatněji pak národy střední a východní Evropy, jež se díky tomuto vývoji vymanily z postavení závislých sovětských satelitů a nastoupily cestu k novému období svého vývoje.

Procesy, které rozpadu SSSR předcházely, fascinují o to více, že jen málokdo z odborníků byl schopen z nich objektivně vyčíst budoucí – téměř až katastrofální – vývoj Sovětského svazu a pochopit, že tento státní útvar se nachází v posledním vývojovém stadiu.

Po více než dvaceti letech je již znalost vztahu mezi procesy předcházejícími rozpadu SSSR a samotným rozpadem o poznání lepší – existuje celá řada prací a publikací věnujících se příčinám rozpadu SSSR, nebo jednotlivým aspektům tohoto komplexního problému. Určitá obecná tendence odborné veřejnosti je zaměřit se nyní na důležité procesy, které v letech následujících po rozpadu SSSR byly přehlédnuty, nebo jim nebyla věnována dostatečná pozornost. Do druhé kategorie spadá jistě i problematika tzv. *něformalů*.¹

1 Někdy také *neformaly*, *něformalové*, nebo *neformalové* – z ruského неформалы. Slovo něformal se do českého jazyka dá přeložit jako nekonformní člověk – Mistrová, V., Beljajev, M., Molchan, M., Bobrakova-Timoškina, J., Dolanová, L., Dolotina, K., Sorokin, A., Cínová, J.: Velký kapesní rusko-český, česko-ruský slovník. Praha 2011, s. 223. V ruském diskurzu doby perestrojky tak byly označovány i jednotlivé organizace. Podle Alexandra Šubina použil tento termín poprvé zřejmě Jurij Ščekočichin v Literárních novinách asi v roce 1985. Původně to byl výraz spíš pro hnutí hippies a rokery a až později se začal používat i v souvislosti s novými hnutími a skupinami – Šubin, A., V.: Predennaja demokratija: SSSR i neformaly 1986-1989. Moskva 2006, s. 3.

Pod pojmem *neformaly* v této práci rozumím různě zaměřená neformální sdružení, kluby, spolky a hnutí vznikající v Sovětském svazu v době jistého uvolnění režimu, nejvíce v druhé polovině 80. let 20. století v souvislosti s liberalizační politikou Michaila Gorbačova. Jako neformální jsou pak tato sdružení odborníky označována ze dvou důvodů: za první tyto organizace chtěly být nezávislé na státní moci (v podstatě stály v protikladu vůči „formálním“ oficiálním organizacím jako byla KSSS, Komsomol, odbory, umělecké svazy a podobně)² a za druhé nebyly většinou právně registrovány (to znamená, že formálně neexistovaly).³ Druhá podmínka však platí plně jen do roku 1990, kdy byl přijat zákon o společenských organizacích umožňující řadě neformalů registraci. Ale i tak tyto registrované organizace bývaly označovány jako neformaly.⁴

Ač skutečný boom neformálních organizací nastal přibližně mezi lety 1986 a 1989, tak některá neformální sdružení vznikala daleko dříve.⁵ Již za Chruščovova „tání“ tak vznikala ekologická sdružení (tzv. družiny ochrany přírody – zkráceně DOPy) bojující jak proti ekologicky necitlivým projektům sovětského vedení, tak proti pytláctví.⁶ Podobně vznikaly i zaměřením zcela odlišné kluby nezávislé písně, jejichž vzorem byli autoři jako Vladimir Vysockij a Bulat Okudžava,⁷ nebo skupiny příznivců rokové hnutí, dále pak kluby příznivců sci-fi literatury po vzoru spisovatelů jako Ivan Jefremov,⁸ případně i sdružení stoupenců tzv. „neformální pedagogiky“ (neboli také „komunářů“, jak se tito lidé označovali), kteří se snažili změnit společnost pomocí neformálních pedagogických komun.⁹ V této době však nebylo mnoho politicky zaměřených neformalů a pokud již nějaké takové vznikly, tak většinou nepřežily 70. léta

-
- 2 Kozlov, A., A., Kanajan, V., A. (reds): *Neformal'nye molodežnye soobščestva Sankt-Peterburga: teorija, praktika, metody profilaktiki ekstremizma*. Sankt-Peterburg 2008, s. 11; tyto organizace také bývají označovány jako „systémotvorné“ - Nenašev, S., V., Pilatov, S., G.: *Deti andergrunda: priglašenie k razgovoru*. Leningrad 1990, s. 16.
 - 3 Brovkin, V.: *Revolution from below: Informal Political Associations in Russia 1988-1989*. In: *Soviet Studies*, Vol. 42, No. 2 (Duben, 1990), s. 233.
 - 4 Seleznev, P., A.: *Institucionalizacija rossijskich obščestvennych dviženij v pozdesovetskij (perestroičnyj) i postsovestkij period*. In: *Vestnik Nižegorodskogo universiteta im. N. I. Lobačevskogo*. Nižnyj Novgorod, č. 2 (2010), s. 59.
 - 5 Ještě než bylo vše formalizováno a autoritářsky zastaveno, tak vznikala řada neformálních organizací i hned po revoluci v roce 1917, která nabídla možnost sebevyjádření nejen lidem, tak i masám – vše tehdy bylo neformální a tvořivé. Ol'šanskij, D., V.: *Neformaly: Gruppovoj portret v interjere*. Moskva 1990, s. 10; Sundiev, I. J.: *Neformal'nye i samodejatel'nye molodežnye ob'jedinenija: eskpozicija social'nogo javlenija*. In: *Psichologičeskie problemy izučeniija neformal'nych molodežnych ob'jedinenij*. Moskva 1988, s. 103.
 - 6 Šubin, A., V.: *Dissidenty, neformaly i svoboda v SSSR*. Moskva 2008, s. 301-303.
 - 7 *Ibid.*, s. 291-296.
 - 8 *Ibid.*, s. 326.
 - 9 Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 11, 333; Šubin, A., V.: *Dissidenty, neformaly i svoboda...*, s. 314-316; Ol'šanskij, D., V.: *Neformaly...*, s. 11-12; Maljutin, M.: *Neformaly v perestrojke: opyt i perspektivy*. In: Afanas'jev, J., N. (red): *Inogo ne dano*. Moskva 1988, s. 216.

a mohly být obnoveny až v 80. letech,¹⁰ nebo právě za přestavby – podobným takovým hnutím bylo například hnutí “mladých socialistů“.¹¹

Politické něformaly,¹² které sehrály významnou roli v procesech předcházejících rozpadu Sovětského svazu, se začínají objevovat přibližně od konce 70. a počátku 80. let, ale jejich největší rozmach nastává až v druhé polovině 80. let (podle Vladimira Brovkina především od jara 1988 v souvislosti s aférou kolem dopisu Niny Andrejevové)¹³. Politické něformaly vznikaly na celém území SSSR. Poměrně velká pozornost odborné veřejnosti je logicky věnována vývoji v zemích Pobaltí, v Arménii, Gruzii,¹⁴ či Moldávii a to z toho důvodu, že v těchto zemích vznikaly tzv. lidové fronty,¹⁵ nebo strany pro nezávislost, u kterých byl velmi důležitý národnostní prvek hrající podstatnou roli při dezorganizaci SSSR.¹⁶

Vývoj v samotném Rusku pak ustupuje lehce do pozadí zájmu bádání. Ještě poměrně uspokojivá situace je se znalostí fenoménu v hlavním městě SSSR, v Moskvě, která byla podle Alexandra Šubina označována jako centrum neformálních politických aktivit v RSFSR.¹⁷ Již méně se však píše o situaci v ostatních velkých městech. Přesto i tam vznikala celá řada rozličných politických sdružení a nejinak tomu bylo v neoficiálním hlavním městě ruské inteligence – v Leningradě (dnes Sankt-Petěrburg). Proto je tato práce věnována z části právě situaci neformálních politických aktivit v tomto tradičně důležitém městě. Leningrad je navíc z hlediska něformalů podstatným místem (podle Danila Kocjubinského byl Leningrad na konci 80. let dokonce ideojově-

10 Ol'šanskij, D., V.: Neformaly..., s. 12.

11 Pro více informací o do-přestavbových něformalech viz například: Gromov, A., V., Kuzin, O., S.: Neformaly: Kto est' kto? Moskva 1990, s. 11-15; Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: Dissidenty, neformaly, demokraty: Opyt sozdanija otkrytoj istorii demokratičeskogo dviženija Leningrada – Sankt-Peterburga. Sankt-Peterburg 2006, s. 117-120.

12 Někdy také býval používán termín společensko-politické něformaly, čímž se myslely něformaly, které chtěly řešit otázky politiky a společnosti. Tento pojem je nadřazen pojmu politické něformaly a zahrnuje i ta sdružení mající různé společenské zájmy. Podle sovětských sociologů tvořily politické něformaly asi 10 % všech něformalů, ale i tak měly hlavně ony velký vliv na vývoj politické situace v SSSR v jeho posledních letech – Rešetnikov, O.: Neformal'nye ob'jedinenija v SSSR v gody perestrojki. In: Vlast', Moskva, č. 11 (2009), s. 26.

13 Brovkin, V.: Revolution from below..., s. 234.

14 Pro situaci lidových front a dalších organizací v Gruzii viz: Ul'janova, J., S.: Vosem'političeskich <<frontov>> na teritorii Gruzii (1988-2008 gg.). In: Naučnye problémy gumanitarnych issledovanij. Pjatigorsk, č. 4 (2009), s. 135-145.

15 Brovkin, V.: Revolution from below..., s. 233; Lidové fronty v Pobaltí měly alespoň zpočátku s politickými něformaly společné určité rysy, a lze je tedy chápat jako něformaly svého druhu. Jinak lidových front obecně bylo víc druhů – podle M. Maljutina existovaly jak lidové fronty ve velkých městech, dále pak oblastní lidové fronty a nakonec nacionálně-republikánské, u kterých převládal právě nacionální prvek – viz: Pečenev, V., A. (red): Neformaly: Kto oni? Kuda zovut?. Moskva 1990, s. 247.

16 Brovkin, V.: Revolution from below..., s. 233.

17 Šubin, A., V.: Predennaja demokratija..., s. 8.

politickým hlavním mšstem země),¹⁸ protože řada organizací s celosvazovým významem tam buď vznikla anebo hrála minimálně významnou roli v rámci sovětského Ruska. Leningrad je zajímavý i z toho hlediska, že aktivity neformální politiky zde měly velmi hmatatelné výsledky (často i hmatatelnější než aktivity moskevské) a jsou proto i instrumentálním příkladem jejího vlivu na chod a vývoj společnosti.

V této práci se věnuji především neformálním sdružením v druhé polovině 80. let a na počátku 90. let 20. století, což je časové vymezení odpovídající přibližně období přestavby. Období přestavby bývá obecněji vymezováno nástupem Michaila Gorbačova do funkce generálního tajemníka ÚV KSSS 11. března 1985 a dezintegrací Sovětského svazu v prosinci 1991. Další alternativní událostí, u které lze pro tuto práci uvažovat o začátku perestrojky, bylo plénum ÚV KSSS v dubnu 1985, kdy byla započata etapa rozvoje demokratizačních tendencí.¹⁹ Za rozpad SSSR bývá považováno podepsání Bělovežské dohody 8. 12. 1991.²⁰ Za konec perestrojky lze však považovat i události o několik měsíců starší – tedy srpnový pokus o puč v roce 1991, který fakticky znamenal definitivní konec ztráty moci Gorbačovským vedením. Toto časové vymezení bylo však v některých případech nutné lehce přesáhnout s ohledem na cíle práce.

Práce se dále věnuje výhradně ruským politickým něformalům. Něformalům ostatního zaměření, jako byly něformaly kulturní, umělecké, sociální, ekologické a další se práce věnuje jen v tom případě, že se snažily mít vliv na politický život státu a byly tedy do jisté míry politizované. Řada politizovaných nepolitických něformalů se totiž ráda zapojovala do politického dění a měla reálný vliv na sovětskou politiku.

Jsem přesvědčen o tom, že téma disidentského hnutí je (přes nesporné styčné body) od neformálního hnutí dobře odlišitelné – disidenti byli aktivní v době předcházející období rozvoje politických něformalů, nesdružovali se do podobných uskupení, nespolupracovali s mocí a byli radikálnější ve svých požadavcích (více viz zvláštní kapitola k tomuto problému). Proto se v práci věnuji jen tomu disentu, který byl aktivní i v neformálním hnutí, v tomto případě v politických něformalech. Podobně je přístupováno také k problematice názorového pluralismu v rámci KSSS, s čímž souvisí kupříkladu iniciativa *Demokratická platforma v KSSS*, které se blíže nevěnuji, protože nešlo o součást neformálního hnutí.²¹ V něformalech byla však aktivní řada členů KSSS a těm se do jisté míry práce věnuje.

18 Kocjubinskij, D.: Novejšaja istorija odnogo goroda: Očerki političeskoj istorii Sankt-Peterburga. Sankt-Peterburg-Moskva 2004, s. 9.

19 J. A Čabanov In: Pečenev, V., A. (red): Neformaly..., s. 250.

20 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: Disidenty..., s. 112.

21 O této problematice více viz: Ibid., s. 72-75.

Komplikovaný je vztah něformalů a politických stran. Domnívám se, že politické něformaly byly určitými proto-stranami stojícími u zrodu multipartismu v Sovětském svazu v době přestavby. Politické strany jako takové se v období přestavby také začínají objevovat, ale jde o kvalitativně jiný typ společenské organizace, a proto se jim blíže nevěnuji. S tématem něformalů je úzce spjato téma samizdatu. Není však v možnostech této práce postihnout téma samizdatu podrobně, neboť jde o rozsáhlé téma vhodné pro samostatnou práci.²²

Teritoriálně je téma vymezeno obecněji Ruskou sovětskou federativní socialistickou republikou (především pro první teoretickou část) a konkrétněji pak Leningradem (pro druhou praktickou část).

Cílem této práce je najít místo neformálních politických aktivit a něformalů v procesu perestrojky a kriticky zhodnotit jejich funkci v politice a společnosti v uvedeném období. V souvislosti s tím se v první části práce věnuji problémům a otázkám logicky vyplývajícím z tematiky politických něformalů, které jsou důležité pro definování něformalů jako specifického jevu v sovětské společnosti a které jsou instrumentem pro nalezení místa něformalů v rámci přestavby. Pomocí těchto zásadních otázek a problémů je také první část práce strukturována.

Jsou to vztah, propojenost, ale i odlišné znaky politických něformalů a disentu. Vztah něformalů a tak zvaných „demokratů“. Charakteristické rysy něformalů, jejich základní typologie co do vzniku, společensko-politických cílů, ideologické příslušnosti, sociálního složení (s tím souvisí téma generačních střetů v rámci něformalů) a vývoje. Otázka existence zahraničních vzorů pro ruské politické něformaly. Téma ideologického návratu něformalů k před-stalinské době. Postavení něformalů jako alternativy pro mladou generaci ve světle odcizení Komsomolu a jiných oficiálních organizací, ideologické vakuum v souvislosti s krizí marxismu-leninismu a vztah něformalů a Komsomolu. Dále související problematika přístupu státní moci k něformalům a dynamika tohoto přístupu. Vztah mezi něformaly samotnými - šlo o spolupráci, nebo o soupeření? Otázka, zda lze za počátek ruské občanské společnosti v po-stalinské době považovat právě vývoj v druhé polovině 80. let 20. století. A otázka, co se s politickými něformaly stalo po rozpadu SSSR – vznikla z nich fungující občanská společnost? Nebo se z nich vytvořily politické strany, jako tomu bylo u lidových front v Pobaltí, nebo občanská sdružení jako v Maďarsku? Nebo šlo jen o aktivity vázané na určitou etapu

²² Pro více informací o samizdatových tiskovinách leningradských něformalů viz: Vinnikov, A., J., Gubanov, I., B., Tarusina, I., G.: *Dissidenty, neformaly, demokraty. Tom 2. <<Roždennaja svobodnoj>>: Antologija nezavisimoj pressy Leningrada 1988-1991. Sankt-Peterburg 2007.*

vývoje ruské společnosti, které se změnou situace na počátku 90. let 20. století přestaly mít smysl a nebylo v nich dál pokračováno? Lze politické neformaly považovat za zárodečné politické strany, jak bylo naznačeno výše?

Práce je rozdělena na dvě základní části. První část se pokouší odpovědět na právě výše uvedené otázky a rozebrat zmíněné problémy. V této části jde především o nastínění teoretické oblasti zkoumané problematiky. První část má také za cíl přiblížit politické neformaly jako jev v rámci sovětské společnosti, jehož význam bývá někdy neprávem zanedbáván. První část je důležitá pro pochopení významu a místa neformalů v Sovětském svazu a také pro vymezení určitého interpretačního rámce pro pojem politické neformaly.

V druhé části je pak pozornost věnována leningradské realitě dané problematiky. Zde je otázka politických neformalů ukázána i prakticky a konkrétněji a je dán větší prostor detailnějšímu pohledu na zkoumanou problematiku (zabývám se zde především samotnými organizacemi, hlavními osobnostmi leningradského politického „neformality“ a důležitými místy a mezníky místní neformální politiky). Druhá část je v podstatě jakousi případovou studií situace politických neformalů na území Leningradu, u které jsou do určité míry použity znalosti a kategorie rozebrané v první části práce. Právě konfrontace těchto dvou částí by měla zaručit objektivnější a srozumitelnější přístup ke zkoumanému problému.

Metodou práce je analýza dostupných pramenů a sekundární literatury z oblastí historické, politologické a sociologické. Pomocí této analýzy se snažím odpovědět na výzkumné problémy a otázky související s tématem politického neformalu. K neformalům je tak přistupováno komplexně za pomoci nástrojů čerpaných ze tří oblastí vědy (historie, politologie, sociologie), aby byly ruské politické neformaly představeny co nejšířeji a nejobektivněji.

Rozbor literatury

Co se týče dosavadní literatury, tak oproti tématu perestrojky obecně, či různým teoriím věnujícím se příčinám rozpadu SSSR, je téma neformálních politických aktivit v SSSR v druhé polovině 80. let předmětem badatelského zájmu spíše okrajově a aktuální práce, které by se věnovaly tématu jako takovému na základě znalostí dnes dostupných archivních pramenů, až na malé výjimky chybí.

Sekundární zdroje a odborná literatura

Tuto výjimku představují zprvu řídké odborné články a sekundární literatura vyprodukovaná ještě před kolapsem SSSR západní (často anglofonní) sovětologií, která také zkoumala téma něformalů z obecnější roviny procesu demokratizace a pluralizace sovětské společnosti. Jedná se například o práci pod editorským vedením J. B. Sedaitisové a J. Butterfielda, nebo publikaci Geoffreya Hoskinga. Tyto práce však většinou bývají příliš obecné a zaměřují se jen na organizace celosvazového významu. Navíc jim chybí podrobná znalost problematiky, která je naopak přítomna u sovětských autorů.

Dalším typem jsou práce ze samotného Sovětského svazu, které se na téma neformální politické aktivity dívají konkrétněji a de facto reagují na politickou realitu tehdejšího SSSR. Na něformaly nahlíží jako nový prvek v sovětské politické realitě. Do této skupiny patří například publikace A. V. Gromova a O. S. Kuzina snažící se představit jednotlivé směry a osobnosti neformálního hnutí. Důležitým příspěvkem pak jsou knihy historika a aktivního účastníka těchto aktivit Alexandra Šubina, který se tématu věnuje dlouhodobě a publikoval o něm již řadu knih. Ten se věnuje převážně něformalům moskevským levicovějšího zaměření. Šubin propojuje historickou narativitu, kritické hodnocení neformálního hnutí s vlastními vzpomínkami, ale snaží se také o jistou teoretizaci tématu.

Také sovětsí sociologové a psychologové se tématu něformalů věnovali nahlížejíce na něj jako na nový jev v sovětské společnosti, snažili se otevřít dialog mezi něformaly a zbytkem společnosti, odstranit nedorozumění a podezření na obou stranách a řešit problematiku i z pohledu generačních střetů. Do této množiny patří například sociálně-psychologická publikace D. V. Olšanského, která se věnuje především problematice něformalů a mládeže a snaží se právě započít dialog mezi něformaly a společností. Podobného rázu je i psychologicko-pedagogický sborník „Psychologičeskie problemy izučeniija neformal'nych molodežnych ob'jedinenij“ z roku 1988, nebo publikace Xenie G. Mjalo, která si všímá problémů sovětské mládeže a srovnává je s problematikou mládeže na Západě. Pro leningradskou sociologickou školu jsou typické publikace leningradské socioložky Zinajdy Sikevič, která se soustředí na překonání vzdálenosti mezi dospělými a mládeží. Existují i sociologické publikace věnující se současnějším neformálním mládežnickým sdružením v Sankt-Petěrburgu, jako například kniha pod redakcí A. A. Kozlova a V. A. Kanajana. Novější knihy, jako tato, se pak více zaměřují na subkultury nebo na předcházení extrémismu u mladých

lidí.

V druhé polovině 90. let se autoři zaměřili na situaci určitého teritoria, nebo sledovali aktivitu konkrétní skupiny lidí. Mezi takové práce pak můžeme zařadit práci Anne Whiteové (věnující se spolku Memoriál v ruských provinciích), knihu E. Zdravomyslové a A. Těmkinové (soustředící se na situaci v Leningradě). Neformálním politickým klubům Moskvy se věnuje ve svém článku Vjačeslav Igrunov. Za velmi přínosný považují článek Vladimira Brovkina, který se zabývá politickými neformalými v sovětském Rusku. V. Kazmin se věnuje neformalům západní Sibíře a J. S. Uljanovová se soustřeďuje na charakteristická sdružení pod názvem lidové fronty a to v Gruzii, Pobaltí, Moskvě a Leningradu.

Po “neúspěchu“ západní sovětologie předpovědět rozpad SSSR západní autoři zkoumají neformální politickou aktivitu jako jednu z možných příčin kolapsu. Jako příklad uvedme knihy Wisly Suraskaové, nebo práci autorů Geoffreye Hoskinga, Jonathana Avese a Petera Duncana. Zde je patrný důraz na demokratizační a modernizační přístupy k vývoji v Sovětském svazu.

Česká odborná literatura se, podobně jako západní historiografie, soustředila především na oficiální politické procesy a ty neoficiální sledovala jen okrajově.

V předkládané práci je použita především řada dobové sekundární literatury vydané v Leningradě, ke které jsem získal přístup díky studijnímu pobytu na Fakultě historie Petrohradské státní univerzity. Tato literatura by byla těžko dostupná jinde.

Primární zdroje, prameny, memoáry a samizdat

Jako prameny jsou použity dostupné tehdejší samizdatové časopisy, které jednotlivé spolky, organizace a kluby vydávaly – u těchto zdrojů je však problém s jejich omezeným nákladem, takže nejsou vždy k dohledání. Podstatné informace je možné nalézt i ve vzpomínkách aktérů neformální politiky, politických činitelů, novinářů a obecně pamětníků daného procesu – především paměti a vzpomínky Anatolije Sobčaka, Petra Filippova, Mariny Salje ale i dalších bývalých poslanců Leningradského městského sovětu (Lensovětu) a lídrů neformálních uskupení. Pramenem jsou také dokumenty jednotlivých organizací, které byly často otištěny v samizdatu, a proto se zachovaly.

Pokud jde o situaci v samotném Leningradu, tak jsou stěžejí publikace Avtobiografía peterburgskogo gorsoveta (Lensověta XXI sozyva), což je kompilace vzpomínek téměř čtyř stovek bývalých poslanců Leningradského/Petrohradského

městského sovětu mezi lety 1990 a 1993. Významná je i publikace autorů A. Vinnikova, I. Gubanova, I. Tarusinové: *Dissidenty, neformaly, demokraty*, která se pokouší nastínit historii demokratického hnutí v Leningradě a čerpá jak z ústních, tak i z písemných zdrojů a obsahuje i řadu materiálů samotných neformalů, především neformalů demokratického směřování z Leningradu. A. J. Vinnikov je fyzik a matematik, který byl sám členem Leningradské lidové fronty, což bylo vlivné masové demokratické hnutí v Leningradě (více o Leningradské lidové frontě v druhé části práce) a ostatní spoluautoři byli také aktivními účastníky neformálního hnutí. Stěžejní je pak rozsáhlý sborník materiálů (oficiální dokumenty neformalů, přepisy rozhovorů s aktivními lidmi, dobové básně, vtipy a další texty) *Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985 - 1991*, který se snaží komplexně postihnout neformální hnutí a společenský vývoj v Leningradu v době přestavby.

1. První část

V této části se zaměřím na teoretickou stranu problémů neformalů a pokusím se zodpovědět na výzkumné otázky položené v úvodu této práce. Zde tedy půjde o jakési vymezení politických neformalů jako pozoruhodného jevu a faktoru v sovětské společnosti.

Než však přistoupím k samotné problematice, je nutné uvést několik poznámek k termínu neformaly. V tomto případě mám pod pojmem politické neformaly na mysli kluby, sdružení, organizace, asociace a podobné formace, které byly aktivní v sovětském Rusku nezávisle (i když někdy jen do jisté míry) na Komunistické straně Sovětského svazu v druhé polovině 80. let a na počátku 90. let 20. století. Jde zde především o formace, které se aktivně účastnily na politickém životě a jejichž cílem bylo jakýmkoliv způsobem (především přímo, ale někdy i nepřímo)²³ zasáhnout do politického dění v zemi.

Něformaly jako takové bývají většinou chápány jako různě velké společenské skupiny. Z pohledu kategorií sociální psychologie se práce zabývá jak *malými skupinami* – tedy seskupeními lidí s rozvinutým systémem mezi-osobnostních vztahů, tak se *sdruženími*, což jsou již větší seskupení lidí se společným zájmem, společnou

²³ I když neformaly socio-kulturního směru nebyly přímým účastníkem politických procesů a událostí, tak fungovaly jako kanál pro šíření nových politických hodnot jdoucích proti těm oficiálním. Bystrov, P.: *Desjat' let peremen (1986-1996): molodežnye organizacii Leningrada – Sankt-Peterburga v processe političeskoj transformacii*. In: Kostjušev, V. (red): *Molodežnyj Peterburg: dviženija, organizacii, subkul'tury*. Sankt-Peterburg 1997, s. 15.

činností, se zvláštním pohledem na svět, případně s vlastní atributikou, s vlastními rituály, společnými akcemi, hodnotami, specifickou představou o sobě, světě a svojí roli ve společnosti. Ale práce považuje za něformaly i jistá *společenská hnutí*, což byly široké masové organizace spojující více skupin se shodným světonázorem či činností, se společnými lidry, základními dokumenty a s meziskupinovými kontakty.²⁴ Pojem společenské hnutí bývá většinou nadřazen jednotlivým něformalům – zjednodušeně se dá říct, že několik konkrétních něformalů tvořilo společenská hnutí.²⁵ Některé něformaly ale byly tak široké a měly tak masovou podporu, že je lze označit za společenské hnutí – typicky lidové fronty.

Naopak se v této práci snažím vyhnout politickým stranám. Zde ale komplikuje situaci fakt, že řada neformálních organizací se označovala za politické strany, ale nespĺňovala podstatné podmínky, aby tak objektivně mohla být označována (některým „stranám“ například nešlo o získání politické moci – spíše chtěly jen mít vliv na KSSS, neměly pevnou organizaci a rozvětvenou strukturu, neměly vlastní a jednoznačnou ideologii).²⁶ Je však možné o těchto organizacích hovořit jako o proto-stranách a těm se do určité míry věnovat budu. Jasnou hranici zde nejde vždy spolehlivě narýsovat.²⁷ Dle názoru Alexandra Šubina již ke konci roku 1988 některé něformaly (jako *Demokratický svaz*) představovaly to, co se do roku 1993 označovalo v Rusku jako politická strana. To znamená, že to byla síť aktivistů pracujících na základě entuziasmu a tito aktivisté otevřeně vyjadřovali své názory na „stranických“ událostech.²⁸ Je však zřejmé, že v tomto případě jde o velmi široké chápání pojmu politická strana.

Další komplikací při odlišování něformalů od politických stran je skutečnost, že až do přijetí nové ústavy v roce 1993 nebyly politické strany v Rusku subjekty předvolebních kampaní a až do tohoto roku nebyla pro strany žádná legální tribuna. Proto byly metody politických stran podobné těm, které používaly něformaly –

24 Radzichovskij, L., A.: Problemy psihologičesskogo rassmotrenija neformal'nych molodežnych ob'jedinenij. In: Psihologičesskie problemy izučeniija neformal'nych molodežnych ob'jedinenij. Moskva 1988, s. 24; Čurbanov, V., Nejlubin, A.: Neformal'nye ob'jedineniija i perestrojka: nadeždy i trevogi. In: Pečenev, V., A. (red): Neformaly: Kto oni? Kuda zovut?. Moskva 1990, s. 27; Pro některé autory však nemá smysl nazývat široká občanská hnutí jako lidové fronty, nebo proto-strany jako neformální sdružení a to z toho důvodu, že měly často právní subjektivitu a z hlediska sociálních teorií nešlo o malé skupiny – Ibid., s. 30.

25 Společenská hnutí také obecně nemusela být strukturována - Gromov, A., V., Kuzin, O., S.: Neformaly..., s. 10.

26 Šubin, A., V.: Predennaja demokratija..., s. 179, 250; Kodin, M., I.: Obščestvenno-političeskije ob'jedineniija i formirovanie političeskoi elity v Rossii (1990-1997). Moskva 1998, s. 49. Pro více odlišností mezi něformaly a politickými stranami – Ibid., s. 49-51.

27 Podle A. Šubina mohly být v SSSR jen proto-strany se svojí ideologií, samostatnou strukturou, ale bez skutečných práv - Šubin, A., V.: Predennaja demokratija..., s. 151, 179.

28 Šubin, A., V.: Predennaja demokratija..., s. 256.

používaly hlavně masové mítinky, demonstrace, stávky a tak dále.²⁹

Spousta autorů se snažila záměrně pojmu něformal vyhnout právě pro jeho nejednoznačnost³⁰ a i jistou proměnlivost – používali pak pojmy jako „*samostatné sdružení*“³¹, „*nezávislé mládežnické organizace*“³², „*samostatné společenské formace*“³³, „*iniciativní samostatná sdružení mládeže*“³⁴, „*samostatné mládežnické organizace*“³⁵, „*neformální mládežnická sdružení*“³⁶, „*samostatná společensko-politická hnutí*“³⁷, „*neformální samostatné organizace*“³⁸ a podobně. Je zřejmé, že většina těchto označení reflektuje především mládežnický aspekt neformálních sdružení. Přesto se domnívám, že použití pojmu něformal je pro zkoumanou problematiku nejvhodnější a nejvýstižnější a také nejlépe reflektuje tehdejší diskurz (nakonec něformaly se tak samy rády nazývaly a pojem něformaly byl široce používán).³⁹ U politických něformalů navíc nelze vždy mluvit jako o čistě mládežnických sdruženích.

Pojem něformal měnil nejen svojí významovou hodnotu - nejdříve tak bývali označováni především samotní jednotlivci, kteří se nějak odlišovali od většinové společnosti (ať už to byli příznivci rocku, punku, hnutí hippies, metalu, break-dance, nebo motorkáři).⁴⁰ Ze sociologického pohledu to byli především mladí lidé, kteří se vyčleňovali z formalizovaných struktur sovětského života, lidé, kteří nepřijímali navyklá pravidla chování, a chtěli žít v souladu se svými vlastními zájmy (naopak se vymezovali vůči zájmům přivedeným dospělými a společností z vnějšího prostředí).⁴¹

29 C. Čžichun pro toto období používá pojem „kvaziparlamentní činnost stran“ - Čžichun, C.: *Mnogopartijnost' v sovremennoj Rossii (vtoraja polovina 80-ch godov XX v. - načalo XXI v.)*. Moskva 2005, s. 22-24.

30 Kozlov, A., A., Kanajan, V., A. (reds): *Neformal'nye moloděžnye...*, s. 11.

31 Ibid.

32 Bystrov, P.: *Desjať let peremen...*, s. 12.

33 Gromov, A., V., Kuzin, O., S.: *Neformaly...*, s. 3.

34 Griбанov, V., V., Griбанova, G., I.: *Inicijativnye, samodejatel'nye molodežnye dviženija*. Leningrad 1991.

35 Viz například: Bystrov, P.: *Desjať let peremen...*, s. 10.

36 Tento pojem je použit například v publikaci: *Psichologičeskie problemy izučeniija...*, s. 3; nebo: Nenašev, S., V., Pilatov, S., G.: *Deti andergraunda: priglašenie k razgovoru*. Leningrad 1990, s. 3.

37 Pečenev, V., A. (red): *Neformaly...*, s. 5.

38 Viz: Levičev, V., F.: *Političeskie partii, neformal'nye samostojatel'nye organizacii i nezavisimaja pressa SSSR: konec 80-ch – načalo 90-ch gg*. Moskva 1991.

39 Griбанov, V., V., Griбанova, G., I.: *Inicijativnye, samodejatel'nye...*, s. 3; Nenašev, S., V., Pilatov, S., G.: *Deti andergraunda...*, s. 7.

40 Griбанov, V., V., Griбанova, G., I.: *Inicijativnye, samodejatel'nye...*, s. 3; *Političti něformalové měli údajně také typický vzhled: byli to lidé ve svetru s lhostejným vzorem a džínách, které bylo možné potkat na chodbách různých státních institucí* - Kozlov, A., A., Kanajan, V., A. (reds): *Neformal'nye moloděžnye...*, s. 12. Jde však zcela jistě o nadsázku - z fotografií této doby vyplývá, že vzhledově politické něformaly bylo lze jen těžko odlišit od běžných občanů.

41 Podle dat mnohočetných průzkumů Vědecko-výzkumného centra při Střední Komsomolské škole přináleželo k něformalům různých typů ve městech o více než milionu obyvatel 30 až 40 % mládeže Komsomolského věku – Ol'sanskij, D., V.: *Neformaly...*, s. 4; I když průzkum na jaře 1988 na leningradské univerzitě ukázal, že jen 3,8 % studentů bylo členy něformalů a jen 45, 5 % o nich

Tyto tendence měly různé projevy, ale v podstatě byly společné pro značnou část mládeže. O této problematice se více zmiňují v kapitole Něformaly a Komsomol.

Až teprve později toto označení přechází na celé organizace a také i na něformaly politické.⁴² Měnilo se však i to, jak společnost k pojmu přistupovala. Zpočátku se chápání pojmu odvíjelo od přístupu k něformalům jako takovým – bylo spíše negativní,⁴³ lidé ho vnímali s udivením, podezřením a téměř až pejorativně,⁴⁴ ale časem se pojem v podstatě ustálil a získal více neutrální vyznění.⁴⁵ A také ho začaly používat samy něformaly. Dnes je chápání pojmu zřejmě bližší původnějšímu významu – tedy jako jevu na hranici společnosti, a proto by dnes zřejmě nikdo za něformaly neoznačil takové osoby jako Anatolije Čubajse, Andreje Kudrina, nebo Sergeje Mitrochina, i když dříve bylo skutečně možné tyto lidi mezi něformaly počítat.⁴⁶

1. 1 Něformaly a disent

Vztah něformalů a disentu je nutný upřesnit již na začátku. Je zřejmé, že obě skupiny spolu měly hodně společného a zcela jistě jsou místa, ve kterých se obě kategorie do určité míry překrývaly.⁴⁷ Však také v obou případech jde o projevy pluralismu a non-konformismu v rámci společnosti – v sovětském Rusku se používal spíše termín *inakomyслие* (инакомыслие), což lze přeložit jako nesouhlas, nebo „jiné myšlení“, někdy dokonce i jako disent. Tento, v určitých dobách téměř tabuizovaný pojem, byl chápán převážně jako opozice vůči monopolnímu názoru a myšlení komunistického režimu. Z tohoto důvodu jsou jak disent, tak i něformaly někdy

slyšelo - Sikevič, Z., V.: Molodežnaja kul'tura: „za“ i „protiv“. Leningrad 1990, s. 88-89. Podobná byla situace i u žáků a učňů Kirovského a Oktjabrského obvodu Leningradu z dubna 1989 - jen 5,6 % se podílelo na činnosti něformalů (u žáků to bylo 5,2 % a u učňů 6,2 %), dále většina z nich znala o něformalech jenom z médií. A co se týká mladých pracujících Leningradu, tak dle průzkumu z května 1988 jen asi 5 % z nich bylo v něformalech a 59,1 % to vnímalo jako aktivitu danou věkem, která časem zmizí. - Sikevič, Z., V.: Molodežnaja kul'tura..., s. 89.

42 Ol'sanskij, D., V.: Neformaly..., s. 185.

43 Nenašev, S., V., Pilatov, S., G.: Deti andergraunda..., s. 6.

44 Ne všem se líbily metody politických něformalů a na začátku přestavby je označovali za „daň perestrojky“, upozorňovali na to, že perestrojka je tak vedena sociálně nezralými lidmi, že samostatné mítinky jsou zneužitím demokratizace a že hesla jako „Všechnu moc sovětům, půdu rolníkům“ někteří něformalové používají pouze k budování vlastní politické kariéry. Přístup lidí k něformalům tedy dosti souvisel s přístupem k myšlenkovému pluralismu - Čurbanov, V., Nejlubin, A.: Neformal'nye ob'jedinenija..., s. 10-11.

45 Pečenev, V., A. (red): Neformaly..., s. 5; Zajímavá příhoda svědčící o přístupu k něformalům se stala A. Šubinovi – když mluvil před stranickými penzisty o něformalech, tak mu jeden z nich řekl: „Dobře, to je všechno mládež, ale teď z vašeho pohledu, z pohledu čtyřicátníka, jak je to vážné?“ Na to Šubin odvětil, že je to vážné a že i on je v jednom něformalu, v Obščině. Na to penzisté pokývali hlavou a řekli: „Tak to je tedy vážné“. Ale Šubinovi tehdy bylo 24 let... - Šubin, A. V.: Predennaja demokratija..., s. 184.

46 Ibid., s. 3.

47 Ibid., s. 335.

považovány za začátek myšlenkového pluralismu v sovětské společnosti.

U něformalů byla důležitá skutečnost, že málokdy byli jejich členové součástí pouze jedné organizace. Členstvo bylo naopak různě provázané a většinou tito lidé byli aktivní ve více sdruženích najednou a účastnili se současně aktivit organizací, jejichž zaměření spolu zdánlivě nijak nesouvisela. Doba perestrojky byla dobou poměrně velkého zájmu občanů o veřejné dění – lidé spolu diskutovali, zvali se navzájem na setkání a akce zajímavých uskupení a organizací a vytvářely se tak kontaktní sítě, pomocí kterých probíhala výměna informací. Proto také nepřekvapí propojenost aktivů jednotlivých organizací. Stejně tak i disidenti navštěvovali řadu akcí různých něformalů a někdy se dokonce i účastnili práce v těchto organizacích.⁴⁸

Přesto lze mezi oběma skupinami najít rozdílné rysy a také je tak do jisté míry odlišit. Disent se obecně od politických něformalů odlišoval především tím, že mu bylo většinou cizí spojovat se do jakýchkoliv politických sdružení.⁴⁹ Skutečně, když se podíváme na situaci sovětského disentu, tak zjistíme, že jde většinou o jedince a je pro ně příznačný jistý individualismus. Za tímto individualismem pravděpodobně stojí celá řada faktorů – na jednu stranu doba největší disidentské aktivity předcházela době něformalů a v této době ještě byly podobné aktivity poměrně riskantní,⁵⁰ tak proto nemohly ani získat masový charakter. Někdy také disidenti vnímali společnost jako součást nepřátelského systému, a proto neměli zájem na žádné kooperaci.⁵¹

Na druhou stranu zdrojem tohoto individualismu pravděpodobně byla i jistá snaha odlišovat se od ostatních, být výjimečný. Jinými slovy, disidenti zřejmě chtěli stát v popředí určitého vývoje ve společnosti a o toto prvenství se byli ochotní dělit jen omezeně. S tím souvisela snaha zviditelnit vlastní osobu. Je zajímavé nahlížet chování sovětských disidentů v kontextu jistého tradičního „tolstovského“ mučednictví, podle kterého ten, kdo je za svoji pravdu ochoten trpět a je připraven ztratit i osobní svobodu, tak je skutečným pravým mučedníkem a má v ruské tradici větší právo kritizovat soudobé poměry a vládu. Jde o jakýsi koncept obětování se pro větší a významnější věc.⁵² Oproti tomu něformaly toto myšlení aplikovaly jen zřídka a v principu jim

48 Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 38.

49 *Ibid.*, s. 40; Jedinou výjimkou v tomto směru byla Valerie Novodvorská, která v rozporu s určitými tradicemi disentu budovala politickou neformální organizaci označovanou jako strana Demokratický svaz. *Ibid.*, s. 72, 179-180. Více o Demokratickém svazu v druhé části práce.

50 Podle A. Šubina nebyly ještě v roce 1986 jasné hranice toho, co je povolené, a co ne. Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 48.

51 *Ibid.*, s. 13.

52 Martin Sixsmith tento přístup rozvíjí v souvislosti s osudem Michaila Chodorkovského - Sixsmith, M.: *Putin's Oil: The Yukos Affair and the Struggle for Russia*. New York 2010, s. 121-122. Na moment mučednictví – tentokrát u Demokratického svazu – upozorňuje i V. Vjunickij – Vjunickij, V.:

o heroickou konfrontaci s režimem nešlo.⁵³

Pro disent je dále charakteristický boj za ochranu občanských a lidských práv a malá snaha spolupracovat se státní mocí.⁵⁴ Oproti tomu něformaly (minimálně v počáteční fázi svého vývoje) s mocí a oficiálními organizacemi často spolupracovaly, protože to byla jediná možnost, jak začít reálně fungovat.

Rozdíly mezi oběma jevy byly i ideologického rázu – většina něformalů zpočátku zastávala socialisticko-levicový světonázor.⁵⁵ Je však důležité upozornit na skutečnost, že za pravý socialismus nebyl považován socialismus sovětského typu.⁵⁶ Právě ona změna (a nikoliv nahrazení systému) je charakteristická pro většinu politických něformalů.⁵⁷ Oproti tomu disent se již v této době nezabýval reformou systému, ale zcela jiným systémem. U něformalů nastal přechod vlivné části inteligence k západně-liberálním hodnotám, jako byla demokracie, parlamentarismus, svobodná tržní ekonomika až opravdu na sklonku 80. a začátku 90. let.⁵⁸ Názory většiny lídrů něformalů se formovaly mimo vztahy s disentem, a i proto byly obě skupiny jinak ideologicky nastavené.⁵⁹

Od něformalů se disent odlišoval i demonstrativní až extrémistickou a šokující formulací svých požadavků a v souvislosti s tím i větší mírou konfrontace s režimem.⁶⁰ Disent byl navíc na konci 70. let poměrně tvrdě potlačován (což souvisí s již uvedenou tezí jistého mučednictví), a proto se na začátku perestrojky často uchyluje do nečinnosti, kdežto neformální podzemní organizace se naopak začínají probouzet.⁶¹

Rozlišit disent od něformalů usnadňuje i fakt, že obě skupiny neměly problém takto odlišně označovat jak samy sebe, tak i sebe navzájem. Proto není příliš těžké určit,

<<Demokratičeskij sojuz>> bez sensacij. In: Pečenev, V., A. (red): Neformaly: Kto oni? Kuda zovut?. Moskva 1990, s. 203.

53 Šubin, A., V.: Predennaja demokratija..., s. 54.

54 Ibid., s. 13, 333. Šubin, A., V.: Dissidenty, neformaly i svoboda..., s. 305; Mjalo, K., G.: Vremja vybora: Molodež i obščestvo v poiskach al'ternativy. Moskva 1991, s. 105; Důvodem nespolupráce disentu s mocí je zřejmě i fakt, že disidenti často jako děti zažili, jaký dovede režim být (v negativním smyslu) - Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: Dissidenty..., s. 12.

55 Šubin, A., V.: Predennaja demokratija..., s. 29.

56 Ibid., s. 21, 27, 29-31, 171, 173; Brovkin, V.: Revolution from below..., s. 238-239; Podle A. Gromova a O. Kuzina byla většina politických něformalů pro rozvoj demokratických institucí a právního státu. Snažily se o zlepšení politického systému státu, ale nechťely změnit základy systému dané říjnem 1917. Gromov, A., V., Kuzin, O., S.: Neformaly..., s. 17.

57 Šubin, A., V.: Predennaja demokratija..., s. 16.

58 Ibid., s. 204.

59 Ibid., s. 21, 164; Pro informaci o ideových směrech disidentského hnutí v Rusku v době přestavby viz: Kaz'mina, M., V., Kaz'min, V., N.: Idejnye tečenija v dissidentskom dviženii Rossii v 1970-e – načale 1980-ch gg. In: Naučnye problemy gumanitarnych issledovanij. Pjatigorsk, č. 2 (2009), s. 33-39.

60 Šubin, A., V.: Predennaja demokratija..., s. 72.

61 Šubin, A., V.: Dissidenty, neformaly i svoboda..., s. 287.

co to byl disent a co byly naopak něformaly.⁶²

1. 2 Vztah něformalů a „demokratů“

Oproti vztahu něformalů a disentu je vztah něformalů a „demokratů“ o poznání složitější. Toto rozdělení není v žádném případě tak zřetelné a je dokonce otázkou, zda-li lze o nějakém rozdělení skutečně mluvit. Problém spočívá především v pojmu „demokraté“. To totiž nelze chápat v západoevropském významu smyslu slova. Vůbec ruské chápání významu demokracie je velmi komplexním jevem.⁶³

Pod pojmem „demokraté“ se v představovém diskurzu označovali lidé, kteří byli příznivci demokratických změn a demokratického směřování perestrojky. Pod onou demokracií lze však těžko označit něco konkrétního – tito lidé se vymezovali hlavně vůči „totalitarismu“, jak označovali socialistický režim.⁶⁴ Pro ruské demokraty konce 80. let byla právě charakteristická opozice vůči existujícímu společenskému, politickému a ekonomickému systému, který se snažili nahradit systémem jiným. Opozice vůči systému a nespokojenost s existujícím životem v rámci socialismu však také byla téměř jediným, co „demokraty“ spojovalo.⁶⁵ Pokud jde o jejich konkrétnější představy demokracie, tak by se na nich pravděpodobně příliš neshodli, nebo by byli schopni jen vyjmenovat několik obecných termínů jako demokracie, právní stát, tržní principy, více forem vlastnictví, ale bez cest jejich možných naplnění a bez jasnější představy fungování těchto institucí.⁶⁶ I tak byly tyto názory pro značnou část společnosti v podstatě radikální (pro demokraty byly reformy Gorbačova nepřijatelné, protože zachovávaly monopartismus a monopol stranického aparátu na moc)⁶⁷ – většina společnosti si přála zachování existujícího systému a spíše jeho změnu k lepšímu.

Ruští „demokraté“ byli navíc zatíženi socialismem a ideologií marxismu-leninismu. Proto se také v jejich programech najdou i požadavky spíše levicového původu typu „zavedení tržní ekonomiky bez snížení životní úrovně pracujících“, nebo „svobodné odbory“.

62 Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 334.

63 Později začíná mít pojem demokrat dokonce negativní význam v souvislosti s politikou prezidenta Ruské federace Borise Jelcina.

64 Vzpomínky V. A. Drozdova In: *Avtobiografija peterburgskogo gorsoveta (Lensoveta XXI sozyva) – 3 aprelja 1990-21 dekabnja 1993- Sankt-Peterburg 2005*, s. 169.

65 Podobného názoru je i Sergej Andrejev - Kocjubinskij, D.: *Novejšaja istorija odnogo...*, s. 14.

66 Podobného rysu si u sdružení Demokratický svaz všímá L. Semínová – viz: Semínová, L.: *Po zakonam graždanskogo vremeni*. In: Pečenev, V., A. (red): *Neformaly: Kto oni? Kuda zovut?*. Moskva 1990, s. 199-200; Také D. Kocjubinskij upozorňuje na to, že u něformalů chyběla plnohodnotná a ucelená ideologie - Kocjubinskij, D.: *Novejšaja istorija odnogo...*, s. 10.

67 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty...*, s. 65.

Pod pojmem „demokraté“ byli nejčastěji označováni prominentní a nejexponovanější příznivci demokratických změn – tedy politici a veřejně činní lidé na vrcholných funkcích (převážně poslanci celosvazových i republikových a místních sovětů po politické reformě v roce 1988). Asi nejznámější skupinou označovanou za demokratickou byla *Meziregionální skupina poslanců* zformovaná v rámci Sjezdu lidových zástupců SSSR zvoleného v roce 1989.⁶⁸ V této skupině skutečně nebyl ani jeden ze zástupců politických něformalů.⁶⁹ Rozdělení na politickou elitu („demokraté“) a na politické outsidersy (něformaly) však pokulhává, pokud si vezmeme případ právě Leningradu. V Leningradě byly totiž představitelé něformalů součástí místní politické elity a demokratické hnutí tam mělo nejen masovou podporu, ale i účast.

Kořeny oddělení „demokratů“ od něformalů je potřeba hledat zřejmě někde jinde. Ono vymezování něformalů a „demokratů“ je ve skutečnosti do jisté míry umělé a pochází pravděpodobně spíše od autorů, kteří nebyli spokojeni s tím, jakým směrem se neformální hnutí na přelomu 80. a 90. let vydalo. Pokud byl totiž někdo přívržencem krajně levicového smýšlení, tak se jen stěží mohl smířit s tím, že vývoj nabírá zcela opačný směr. Z jeho pohledu se pak mohlo zdát, že neformální hnutí bylo vytlačeno, nebo nahrazeno „populistickým demokratickým hnutím“.⁷⁰ Já se domnívám, že ve skutečnosti se demokratické hnutí s neformálním hnutím překrývalo, protože řada politických něformalů byla otevřeně součástí demokratického hnutí.⁷¹

Jestliže mají něformaly (až na velmi malé výjimky) s disidentským hnutím společné odmítnutí násilných metod politického boje, tak u „demokratů“ se tento problém tak jednoznačně nejeví. Vždyť násilné události v roce 1993 související s útokem na parlamentní budovu bývají spojovány s „demokratickým“ prezidentem Borisem Jelcinem, který tak řešil svůj konflikt s parlamentem.⁷² Přesto lze jen těžko politiku elit demokratického hnutí do roku 1991 (tedy především politiku demokratických poslanců Sjezdu lidových zástupců SSSR) považovat za jakýmkoliv způsobem násilnou a hledat v ní analogie s událostmi roku 1993. Proto lze souhlasit

68 Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 276.

69 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty...*, s. 57; Snad jedinou výjimkou potvrzující pravidlo byl Sergej Stankevič, který byl ve vedení Moskevské lidové fronty. Již od počátku byl však Stankevič spíše politikem, než skutečným něformalem.

70 Tohoto mínění je práve A. V. Šubin – viz: Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 333. Pro jedny se „populistická etapa“ (uvozovky P. M.) stala degradací neformálního hnutí, zatímco pro druhé to byla jen jeho další vývojová etapa – *Ibid.*, s. 231. Šubin jde ve své kritice demokratického hnutí ještě dál – nejen, že mu přisuzuje populistické kroky, ale zastává názor, že lídři demokratického hnutí často mezi lety 1989 a 1993 zrazovali skutečně demokratické pozice a přikláněli se k autoritářským myšlenkám sympatizujícím se silnou výkonnou mocí, jakožto podmínkou přechodu ke kapitalismu – *Ibid.*, s. 277.

71 S tím souhlasí i P. Bystrov, podle kterého byli neformální lídři součástí demokratického hnutí - Bystrov, P.: *Desjať let peremen...*, s. 9.

72 Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 333.

s tím, že jak neformální hnutí, tak i demokratické hnutí byly v dobách přestavby hnutími nenásilnými.

Dělat však mezi oběma hnutími rovnítko také nejde, právě kvůli existenci demokratických elit, které zčásti součástí neformálního hnutí nikdy nebyly a zčásti se své činnosti v neformální sféře alespoň vzdaly.⁷³ Zdaleka ne všechny politické neformality se také s demokratickým hnutím ztotožňovaly.

Pokud bývají „demokraté“ obviňováni z populismu, tak to není v žádném případě náhodné. „Demokraté“ skutečně někdy přijímali hesla, která byla populární a na která lidé slyšeli. Jak uvidíme dále, tak součástí určitého vývoje politických neformalů byla i snaha nabrat na masovosti a získat si co nejširší podporu společnosti. Právě tato touha zřejmě vedla část neformálního hnutí k přijetí populisticky vyhlížejících sloganů nebo atraktivních negativních požadavků snažících se perzonifikovat zdroj nespokojenosti sovětských občanů.⁷⁴ Podle V. Gelmana u některých neformalů chyběl pozitivní program a jejich politika byla založena na negativu a vymezování se proti stalinismu, stagnaci režimu, administrativně-příkaznickému systému a byrokratismu.⁷⁵

Je však nutné uvést i to, že v rámci neformálního hnutí (a demokratického hnutí samozřejmě také) se pohybovali i skuteční populisté, kteří tak budovali jen a pouze svůj politický kapitál. Za populistu byl neformality velmi často označován například lidový poslanec SSSR Sergej Stankevič.⁷⁶

Označení „demokraté“ mělo velmi blízko k pojmu „liberálové“⁷⁷, protože jim šlo o podobné hodnoty a cíle. U liberálů však převažovaly spíše ekonomické zájmy, v jejichž popředí stála podpora liberálně-kapitalistických hodnot.⁷⁸ Přesto bývají oba pojmy někdy směřovány. Ani pojem liberálové není možné brát v dnešním chápání jeho smyslu. Pod tímto pojmem byli totiž označováni i lidé příklánějící se k sociálně-demokratickým, nebo dokonce i socialistickým myšlenkám.⁷⁹

73 I z toho důvodu se v práci nevěnuji širokému celoruskému demokratickému hnutí Demokratické Rusko, které mělo převážné celoruský význam a nešlo tedy o specificky leningradskou záležitost. Toto hnutí také sdružovalo řadu „formálních“ organizací a i politických činitelů, takže v jeho případě jde spíše o organizaci v rámci demokratického hnutí, než neformálního hnutí, což je patrné nakonec i z názvu organizace.

74 Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 232; O této tendenci být proti něčemu se zmiňuje i K. Mjalo - Mjalo, K., G.: *Vremja vybora...*, s. 130.

75 Gel'man, V.: *Front bez tyla* In: *Obščestvennaja žizn' Leningrada v gody perestrojki 1985-1991*. Sankt-Peterburg 2009, s. 186.

76 *Ot političeskogo monizma – k real'nomu pljuralizmu*. In: Pečenev, V., A. (red): *Neformaly: Kto oni? Kuda zovut?*. Moskva 1990, s. 71, 78.

77 Podle Cuje Čžichuna bylo do roku 1991 možné pojem liberální přirovnat k pojmu anti-komunistický - Čžichun, C.: *Mnogopartijnost' v sovremennoj...*, s. 14.

78 Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 204.

79 *Ibid.*, s. 277.

1.3 Charakteristické rysy něformalů

Některé charakteristiky něformalů jsem již naznačil výše. Ale přesto je potřeba věnovat se tomuto problému podrobněji.

Charakteristickým rysem neformálního prostředí se věnoval například Michail Maljutin.⁸⁰ Podle něj obecně pro něformaly platil tak zvaný princip zachování neboli orientace (a nebo také princip směřování), který říká, že základní orientace v rámci neformálního prostředí se oproti konkrétním skupinám nemění. Jinými slovy to znamená, že jednotlivé skupiny vznikají a zanikají, ale směr, který představují, zůstává. Další charakteristikou podle Maljutina je princip pulzního rozvoje. Tím se rozumí určitá cykličnost, opakování se vln neformálního hnutí, kdy se hnutí může rychle rozšířit a stejně tak rychle i zaniknout, aby se po určité době znovu objevilo. U každé orientace je pak odlišný cyklus této „pulzace“. Třetí charakteristikou je princip komplementarity (doplňování), podle kterého existuje oficiálně-neformální dipól. To znamená, že něformaly nemohou existovat bez určité spolupráce s oficiálním systémem a naopak. Pouze v rámci systému typického pro Sovětský svaz mohly také něformaly být tím, čím byly, protože bez existence sovětského systému by již postrádaly svůj původní smysl. Maljutin si také všiml dynamičnosti neformálního prostředí, což je velmi podstatný rys, který komplikoval možnosti pozorování něformalů v reálném čase bez časového odstupu. Dynamika se projevovala nejen institucionálně tím, že různá uskupení vznikala, štěpila se, slučovala se, zanikala a podobně. Ale dynamika byla i ideová u jednotlivých lidí (tomu V. M. Voronkov přiřkl termín „drejfování v politickém spektru“) - například Jevgenij Krylov z Leningradu byl nejdříve v *Demokratickém svazu*, ale z radikálního demokrata se nakonec stal radikálním anti-demokratem a nacionalistou.⁸¹ Dynamičnost byla důvodem toho, že neformální hnutí bylo jen stěží vyčíslitelné.⁸²

Mezi další charakteristiky patří převládání kořenových horizontálních vztahů (oproti stranickým strukturám). Důležité byly neformální vztahy, na jejichž základě byla často budována vnitřní struktura. Něformaly se také držely sociální tvořivosti – snažily

80 Charakteristiky M. Maljutina převzány z následujících publikací: Maljutin, M.: *Neformaly v perestrojke...*, s. 213-214; Ol'šanskij, D., V.: *Neformaly...*, s. 30-32; Sikevič, Z., V.: *Molodežnaja kul'tura...*, s. 95-97.

81 Vzpomínky V. M. Voronkova z roku 2008 In: *Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991*. Sankt-Peterburg 2009, s. 462.

82 Čurbanov, V., Nejlubin, A.: *Neformal'nye ob'jedinenija...*, s. 22.

se hledat nové sociální formy, byly typické svou alternativností a někdy až „konstruktivním utopismem“. Některé měly konkrétní sociálně-orientované (to je zaměřené na sociální efekt a ne na zisk) projekty podporující jejich myšlenky nebo umožňující jejich realizaci.⁸³ Dále u nich bylo lze většinou pozorovat demokraticismus, což se projevovalo směřováním k samosprávě, vnitřnímu anti-autoritářství, a v mnoha případech i ke kolektivnímu vedení. Na druhou stranu některé měly slabou artikulovanost a chyběly pevné ideologické rámce při vysoké ideologizovanosti jednotlivých skupin. Nebyla u nich pevná omezení na spolupráci (v některých případech i s mocí). Problémem byla snaha myslet globálně, ale v konečném výsledku byly některé často aktivní jen lokálně.⁸⁴

Typické bylo u některých lidí vícečlenné členství, kdy se účastnili setkání všech organizací, které je zajímaly. Ne vždy však šlo o plné členství – v mnoha případech je asi vhodnější hovořit o podpoře.⁸⁵ Některé organizace dokonce ve svých stanovách měly rozlišené členství na aktivisty s hlasovacím právem a na sympatizanty bez možnosti hlasovat. Některé byly velmi různorodé. Při ÚV Komsomolu bylo registrováno okolo 70 různých směrů – od politických a ekonomických až po volno-časové.⁸⁶

Kromě toho některé plnily jisté funkce. Podle Zinaidy Sikevič to byla především funkce instrumentální – každý některý měl svůj cíl a chtěl dosáhnout určitých výsledků. Dále to byla funkce kompenzační, jejímž smyslem bylo kompenzovat absenci svobody ale i povinnosti v tradičních strukturách (i když i v některých mohla být vzhledem k existenci jisté hierarchie či lídra nezávislost do značné míry jen iluzorní). Některé také uspokojovaly sociální potřeby lidí – poskytovaly sebevyjádření, umožňovaly seberealizaci, kontakt se stejně smýšlejícími lidmi, ale i politické sebevyjádření, což v oficiálních organizacích ne vždy bylo možné.⁸⁷

U politických některých nebyly výjimkou konflikty jejich lídrů, kterých bylo v rámci jednotlivých organizací často víc a docházelo ke konkurenčním vztahům, jak se lídři snažili přitáhnout členy na svou stranu a prosadit svoji představu směřování organizace. To však v důsledku zřejmě přispělo jako základ politické kultury pluralismu a multipartismu v Rusku.⁸⁸

83 Šubin, A., V.: Paradoxes of perestrojki: Upuščennyj šans SSSR. Moskva 2005, s. 123.

84 Tyto charakteristiky přejaty z: Mjalo, K., G.: Vremja vybora..., s. 28; a Šubin, A., V.: Predennaja demokratija..., s. 334-335.

85 Brovkin, V.: Revolution from below..., s. 245.

86 Čurbanov, V., Nejlubin, A.: Neformal'nye ob'jedinenija..., s. 18.

87 Sikevič, Z., V.: Molodežnaja kul'tura..., s. 93-95.

88 Šubin, A., V.: Predennaja demokratija..., s. 3.

Pro neformální politiku byla důležitá generace tak zvaných „šedesátníků“, což byli lidé formovaní atmosférou 60. let, kdy jim bylo okolo dvaceti.⁸⁹ Co se jinak týče sociálního složení něformalů, tak u politických byli aktivní většinou dospělí lidé (především v těch masových),⁹⁰ což byla určitá výjimka oproti nepolitickým, kde převládala mládež. Mládež však hrála významnou roli i zde. Podle D. V. Olšanského u politických něformalů převládali lidé ve věku 25 až 30 let.⁹¹ Skladba politických něformalů obsahovala jak studenty, tak i starší žáky, mladé pracující lidi, vědecko-technickou inteligenci,⁹² humanitní inteligenci, lidi tvořivých profesí (i profesory, docenty, vědecké pracovníky, inženýry, kteří z různých důvodů nemohli dosáhnout předních míst ve své oblasti zájmu) a také novináře, spisovatele, či právníky.⁹³

U lidí panovala představa, že jde především o inteligenci, ale dle V. Čurbanova a A. Neľjubina byl sociální portrét účastníků zhruba následující: v neformálních sdruženích byl aktivní každý třetí inženýrsko-technický pracovník, každý čtvrtý student, každý pátý pracující a každý desátý žák (učící se).⁹⁴ Konkrétní statistiky jen pro politické něformaly sice nejsou k dispozici, ale dá se předpokládat, že od běžných něformalů ty politické průměrně čítaly starší členstvo a bylo zde větší zastoupení inteligence.⁹⁵ V sociální skladbě něformalů lze také vysledovat určitou dynamiku - původně ji tvořila hlavně inteligence a studující mládež, ale později se skladba rozšiřuje o pracující, vojáky, důchodce a i rolníky. U politických něformalů tvořili značnou část členstva členové KSSS, z nichž řada fungovala jako lídři jednotlivých sdružení.⁹⁶

Podle A. Šubina se něformaly vnitřně dělily na jádro a periferii.⁹⁷ Jádro tvořilo několik desítek lidí, kteří byli téměř v denním kontaktu, diskutovali o aktuálních problémech a domlouvali se na tom, jak reagovat na momentální situaci a kam směřovat

89 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty...*, s. 8; Nenašev, S., V., Pilatov, S., G.: *Deti andergraunda...*, s. 10.

90 Gribanov, V., V., Gribanova, G., I.: *Inicijativnye...*, s. 5; Lídry byli především lidé ve věku 35 – 65 let, což byli lidé formovaní 60. léty - Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty...*, s. 8.

91 Olšanskij, D., V.: *Neformaly...*, s. 5; I v politických něformalech, lidových frontách a ekologických hnutích tvořila rozhodující součást hlavně mládež do 30-ti let - Sikevič, Z., V.: *Molodežnaja kul'tura...*, s. 90-91; Podle S. Nenaševa a S. Pilatova byli jádrem něformalů lidé kolem třiceti let - Nenašev, S., V., Pilatov, S., G.: *Deti andergraunda...*, s. 10.

92 Sundiev, I. J.: *Neformal'nye i samodejatel'nye molodežnye...*, s. 103, 110.

93 Bystrov, P.: *Desjať let peremen...*, s. 16; Brovkin, V.: *Revolution from below...*, s. 245.

94 Například v Novokuzněcku v Kemerovské oblasti tak v roce 1988 bylo v neformálním hnutí 38 % pracujících, žáků a studentů 33 %, sloužících 17 % a důchodců 12 %. V Moskvě na konci roku 1989 bylo v neformálním hnutí 8% pracujících, 25% sloužících, 17 % pracovníků služeb. Viz: Čurbanov, V., Neľjubin, A.: *Neformal'nye ob'jedinenija...*, s. 22-23.

95 Podobného názoru je i M. Maljutin, podle kterého u řady politických něformalů bylo jádrové členstvo spíše z řady pracujících než z řad mládeže. Mládež tam byla také, ale častěji jako řadové členstvo - Pečenev, V., A. (red): *Neformaly...*, s. 249.

96 Olšanskij, D., V.: *Neformaly...*, s. 77.

97 Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 97.

činnost organizace. Spojoval je jistý pocit avantgardy a pocit, že jsou uprostřed dění. Naopak lidi na periferii spíš setkání něformalů zajímala – bylo to pro ně často něco nového a neokoukaného. Na veřejných akcích byla periferie spíš v pozici diváka a jádro naopak v pozici herce. Periferie se však postupně politizovala, až docházelo k tomu, že se i tito lidé účastnili nepovolených mítinků a méně bezpečných akcí a postupně se z nich mohlo stát jádro. Mohlo se ale stát, že dlouhá činnost v jádru účastníky vyčerpávala, a proto někteří odcházeli a do periferie se už pak většinou nevraceli. Oproti pozdějším dobám byly něformaly aktivní zadarmo a nevyvíjely aktivitu kvůli penězům, ale pro samotné myšlenky (u většiny něformalů nebyly peníze, zkušenosti ani podpora médií). Tito lidé agitovali u stanic metra s vlastními nástěnkami, plakáty, lístky, nebo vydávali samizdatové noviny o malých nákladech a kvůli podobným aktivitám si řada z nich musela i brát volno v práci. Na druhou stranu něformaly se těšily podpoře občanů, kteří chtěli změnu a věřili jim.⁹⁸

Sice docházelo k pohybu periferie → jádro, ale vztah mezi vedením a řadovým členstvem nebyl vždy zdaleka tak propustný, jak by se mohlo zdát. Vedení často tvořili lidé, kteří se osobně a dlouho znali, a proniknout tam někomu novému nemuselo být vždy úplně snadné.⁹⁹ Jádro zpravidla tvořili starší lidé (přibližně ve věku od 30 do 40 let), což dalo vzniknout myšlence, že u některých něformalů docházelo k cílenému využití vlastností mladých lidí a jejich směřování dospělými lidmi.¹⁰⁰

Řadu charakteristik měly politické něformaly společně se společensko-politickými sdruženími. Byly to společné politické zájmy členů, organizovanost a struktura, hierarchie a rozdělení funkcí, formalizace vztahů ve formě rolí a statusů, mocenské vztahy, pravidla a normy, členstvo a organizační formy. Některá sdružení měla i vlastní tiskový orgán, pořádala teoretické semináře, byla rozdělena na pracovní sekce, vedla knihovnu, archiv a podobně.¹⁰¹

V souvislosti s něformaly je vhodné uvést tak zvanou „teorii funkcionálních míst“¹⁰². Podle této teorie každý člověk v rámci společenské organizace zaujímá určité funkcionální místo, které ovlivňuje jeho chování. Mezi lidmi blízkých názorů pak mohou vznikat konflikty, jestliže se pokoušejí zaujmout stejné místo (to je patrné především u lídrů něformalů). Podmínkou úspěšné práce organizace je zajištění všech

98 Vzpomínky L. Ch. Guliše In: Avtobiografija peterburgskogo gorsoвета (Lensoвета XXI sozyva) – 3 aprelja 1990-21 dekabrja 1993- Sankt-Peterburg 2005, s. 479.

99 Ol'šanskij, D., V.: Neformaly..., s. 77.

100 Fel'dštejn, D., I.: Formalizm v vospitanii i neformaly. In: Voprosy psichologii, 4/1989, s. 27.

101 Kodin, M., I.: Obščestvenno-političeskie ob'jedinenija..., s. 41-45.

102 Šubin, A., V.: Predennaja demokratija..., s. 233-236.

základních funkcionálních míst. Funkcionální místa mohou být následující: a) stratégové – ti se starají o ideologii, strategické myšlenky, budují mýty organizace, PR. Často jsou to formální lídři organizace. I když formálně je toto místo otevřené, tak dlouhodobé přátelské vztahy brání přílivu i schopných nováčků. Dalším funkcionálním místem je b) arbitr, který rozhoduje, jaká varianta bude uskutečněna (pokud je organizace například rozdělena na různé frakce). Dále to je c) opozice (ve smyslu vůči většinovému směřování sdružení), d) organizátoři (mající na starost neideologickou práci), e) agitátoři (většinou spisovatelé a jiní odborníci jako žurnalisté, řečníci, kteří pomocí masmédií šíří myšlenky organizace a dělají propagandistickou činnost; kromě toho se snaží nabrat nové kádry, zástupují organizaci ve vnějších strukturách; mnohdy tuto funkci dělali stratégové a arbitři, ale většinou je u organizací z dlouhodobého hlediska potřeba speciálních kádrů pro tuto činnost), a f) bezpečnost (ale něformaly bezpečnostní složky nemají). U něformalů byla funkcionální místa zcela zaplněna, ale často tato místa byla nestabilní, byla pohyblivá a navíc byla bez monopolu a úzké specializace.¹⁰³

Něformaly měly až na výjimky relativně široký přístup do masmédií a aktivně se účastnily na samizdatu. Jen málokterý politický něformal neměl svůj vlastní tiskový orgán – některé jich měli i víc. Tyto tiskoviny byly často tištěny na místech, kde už sovětská moc nebyla tak pevná, jako například v Pobaltí.¹⁰⁴

Poslední charakteristikou něformalů byla jejich častá duplikovanost. To znamená, že byla řada organizací, jejichž cíle byly pro vnějšího pozorovatele totožné. To byl také častý argument byrokratů proti něformalům.¹⁰⁵

1. 4 Základní typologie něformalů

Určit typologii politických něformalů lze z mnoha hledisek. Začnu s dělením dle činnosti. Činností byla celá škála – od diskuzí, vydávání článků, přes snahu mít vliv na elitu, sepisování vlastních návrhů zákonů až po navrhování vlastních kandidátů do voleb, předvolební agitaci a zakládání paralelních struktur moci.¹⁰⁶ U většiny politických něformalů byly používány metody tak zvané „přímé demokracie“ – nejčastěji šlo o pořádání mítinků, demonstrací, protestů, psaní otevřených dopisů, nebo pouliční agitaci. Dále docházelo k distribuci letáků a literatury, vylepování plakátů

103 Šubin, A., V.: Predennaja demokratija..., s. 238.

104 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: Dissidenty..., s. 122.

105 Nenašev, S., V., Pilatov, S., G.: Deti andergraunda..., s. 17.

106 Čurbanov, V., Nejlubin, A.: Neformal'nye ob'jedinenija..., s. 10.

anebo piketům, ale i stávkám a protestním hladovkám. Kromě toho něformaly organizovaly celou řadu setkání, přednášek, seminářů, konferencí a sjezdů, kde propagovaly své myšlenky. Existovaly i korespondenční kluby (například *Korespondenční sociálně-politický klub*) a také organizace fungující jako informační a koordinační centra (pro příklad leningradské organizace *Hlídky společenské informace*, nebo *Koordinační rada demokratických organizací*).

Dalším kritériem pro dělení něformalů byla jejich orientace. Něformaly se daly rozdělit na tři základní orientace.¹⁰⁷ Sociálně-kulturní něformaly se zabývaly nejen ochranou historických a kulturních památek, ale obecně i úrovní kultury ve společnosti. Dále do této skupiny patřily i sdružení zaměřená na ochranu lidských práv. Další skupinou byly něformaly sociálně-ekonomické orientace. Mezi ty se počítají hlavně diskuzní kluby široké společnosti a kluby ekonomů. Třetí kategorii tvořily politické skupiny typu *Demokratického svazu*, nebo *Leningradské lidové fronty*. Pro první kategorii bylo typické provádění jednotlivých akcí, pro druhou kategorii šlo spíše o elitářské diskuze vybraných lidí a třetí kategorie spojila jak diskuze, tak i akce.

Něformaly se lišily i stupněm politizace. Buď nebyly politizované vůbec, nebo byla jejich politizace částečná – to znamená, že se zabývaly politikou jen někdy, ale nebyla to jejich hlavní činnost (typicky spolek *Memoriál*), a nebo se zabývaly výhradně politickými problémy.¹⁰⁸

N. Smelzer dále dělí něformaly na organizace „uzavřeného“ a „otevřeného“ typu. Typickým příkladem uzavřeného typu byly elitní politické diskuzní kluby jako *Moskevská tribuna*, klub *Perestrojka*, ale i *Demokratický svaz*, který Smelzer označuje také za „misionářský typ“ snažící se změnit hodnoty společnosti. Na druhou stranu organizace otevřeného typu byla novým členům otevřená *Leningradská lidová fronta*, která byla také orientovaná na konkrétní reformy.¹⁰⁹

V přestavbovém diskurzu bylo časté rozdělení něformalů na prosociální a oproti tomu na antisociální (někdy byly použity kategorie jako antisovětské, antikomunistické, nebo protispolečenské¹¹⁰). Pro některé autory do první kategorie patřily organizace se sociálně-politickými cíli a zájmy (jako například lidové fronty pro podporu přestavby) a na druhé straně do druhé kategorie zařazovali „extrémní“ společenstva (jako *Paměť*, *Demokratický svaz*, *Demokracie a humanismus*, *Dialog* a *Důvěra*).¹¹¹ D. Feldštejn

107 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty...*, s. 121-122.

108 Gromov, A., V., Kuzin, O., S.: *Neformaly...*, s. 16-17.

109 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty...*, s. 122.

110 *Psichologičeskie problemy izučeniija...*, s. 4.

111 Ollšanskij, D., V.: *Neformaly...*, s. 5.

přidal ještě třetí kategorii – tedy něformaly sociálně indiferentní.¹¹² Jiní autoři hovořili o formacích negativního směřování (do této kategorie pak spadala především sdružení antisociální a antisocialistická).¹¹³ Je zřejmé, že podobná dělení byla velmi subjektivní a v podstatě odrážela přístup autorů k myšlenkovému pluralismu. Podle socioložky Taťany Zaslavské byly prosociální organizace všechny, co pomáhaly formovat sociální aktivitu. Za asociální Zaslavská označovala skupiny jako metalisty, přívržence hnutí punk, nebo hippies – tedy skupiny ztělesňují neoficiální podzemní mládežnickou kulturu. Za antisociální pak Zaslavská označovala narkomany, chuligány, nebo i nacisty, což je kategorizace, která se pokouší o co nejobektivnější přístup.¹¹⁴ Problematická je především kategorie „antisociální“, neboť tak bývaly označovány organizace mající často spíše prospolečenský charakter, ale byly tak označeny čistě z ideologických příčin, nebo proto, že se nechtěly podřídit státní moci.¹¹⁵

Je třeba uvést, že některé něformaly fungovaly jen na papíře a údajně šlo o celkem veliké procento. Podobně byly zakládány organizace založené jedním člověkem, aby zvýšil svůj sociální statut. Takové něformaly měly malý počet členů a jediný, kdo byl aktivní, byl v podstatě jen lídr podobné skupiny (zde šlo především o jeho sebevyjádření, o snahu reprezentovat, být v centru vnímání). Podobnými organizacemi byl například *Svaz studentů Sankt-Petěrburgu*, *Sdružení mladých organizací*, „*Mladý Sankt-Petěrburg*“. Tyto organizace měly omezenou periodicitu aktivity (byly například aktivní jen před volbami) a také se u nich stávalo, že si lídr uzurpoval právo vystupovat jménem celé organizace, i když k tomu neměl mandát.¹¹⁶

Politické něformaly představovaly jak malé diskuzní kluby o několika členech (*Moskevská tribuna*, *Leningradská tribuna*, *Perestrojka*, *Perestrojka-88* a další), tak i masová občanská hnutí jako lidové fronty ve velkých ruských městech, *Demokratický svaz*, nebo *Memoriál*. Rozšířené byly zastřešující organizace (jako *Federace socialistických klubů*, což byl určitý protipól Komsomolu). Tyto organizace často sdružovaly různě ideologicky zaměřená sdružení (*Federace socialistických klubů* zahrnovala skupiny jako *Občina*, *Občanská důstojnost*, *Aliance*, *Che Guevara*, *Socialistická iniciativa*, ale i sociálně-demokratické kluby, nebo anarcho-syndikalisty). Tyto velké organizace měly poměrně decentralizovanou strukturu a působila v nich řada

112 Fel'dštejn, D., I.: *Psichologo-pedagogičeskie aspekty...*, s. 10.

113 Gromov, A., V., Kuzin, O., S.: *Něformaly...*, s. 10.

114 Sikevič, Z., V.: *Molodežnaja kul'tura...*, s. 97.

115 Gribov, V., V., Gribova, G., I.: *Inicijativnye, samodejatel'nye...*, s. 25.

116 Bystrov, P.: *Desjať let peremen...*, s. 18-20.

frakcí a názorová rozdílnost.¹¹⁷ Podobnou zastřešující organizací byla i *Federace socialistických společenských klubů (FSSK; čítající na 25 klubů a skupin)*.¹¹⁸ Některé kluby byly členy více podobných organizací (skupina *Občina* byla součástí jak *FSK*, tak i *FSSK*). Jako další příklady zastřešujících organizací uvedme *Konfederaci socialistických iniciativ*, která byla dokonce kolektivním členem *Sovětské sociologické asociace*,¹¹⁹ nebo *Fond sociálních iniciativ*.

Dalším typem byly organizace, které se snažily o celosvazovou, nebo celoruskou strukturu tím, že byla vytvářena jejich regionální oddělení ve velkých městech. Většina těchto organizací vznikla v Moskvě a pak se rozšířila po celém území RSFSR. Typickým příkladem byla právě spolek *Memoriál*, nebo sdružení *Demokratický svaz*. Zajímavou organizací byl *Celosvazový sociálně-politický klub*, což byla provinciální organizace, která vznikla na základě článku Andreje Sacharova o důležitosti perestrojky a boji s byrokracií. Popudem pro vznik pak bylo množství odpovědí na tento článek, jejichž autoři nakonec založili tuto organizaci.¹²⁰

Masovými sdružujícími organizacemi byly i tak zvané lidové fronty zakládané po vzoru Pobaltí. Mezi nejznámější a nejaktivnější lze zařadit *Moskevskou lidovou frontu (MLF; ta se snažila o konsolidaci opozičních skupin v široké lidově-demokratické hnutí, o jednotnou frontu socialistických sil; MLF měla zajistit širší výměnu informací, vzájemnou solidárnost skupin a provedení společných akcí)*.¹²¹ Další významnou podobnou organizací byla *Leningradská lidová fronta (LLF)*, o které se šířeji zmiňuji v druhé části práce.

U velkých organizací byly časté rozpory, protože bylo těžké shodnout se na místě organizace (u *MLF* docházelo ke kontroverzím, jestli to bude masová skupina neustraníků podporujících Gorbačeva, nebo spíše samostatná obecně-demokratická organizace se silnými autonomními socialistickými a liberálními křídly, jestli půjde o jádro socialistické strany místo federace, anebo z *MLF* bude všeobecně demokratická organizace zaměřená na podporu liberálních komunistů; k rozporům tak docházelo mezi socialisty a příznivci demokracie a také mezi autonomisty a zastánci dodržování rozhodnutí ústřední organizace Organizačního výboru *MLF*). Dalším problémem bylo, že u velkých organizací podobných *MLF* chtěl každý vystupovat pod jejím jménem a uzurpoval si právo na reprezentaci celého lidu. Z *MLF* se nakonec nestala

117 Brovkin, V.: *Revolution from below...*, s. 238-239.

118 Mjalo, K., G.: *Vremja vybora...*, s. 145-146.

119 Ol'šanskij, D., V.: *Neformaly...*, s. 63.

120 Maljutin, M.: *Neformaly v perestrojke...*, s. 221-222.

121 Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 209, 223-227.

konsolidační organizace, ale oběť útoku ze všech stran – nejen ze stran konzervativců, stalinistů, nepřátelů přestavby, ale i významné části demokratů).¹²²

Lidové fronty ve městech jako v Moskvě, Leningradu,¹²³ Kujbyševě, nebo Jaroslavlí nebyly jen filiálky republikových, protože reálně neexistovaly žádné republikové organizace. Šlo tedy o samostatné organizace. Ruská lidová fronta byla aktivní jen v Moskvě a nešlo o sjednocení ruských městských front.¹²⁴ Tyto městské lidové fronty většinou měly ve svých programech cíle jako rozvoj sociální demokracie, podporu perestrojky, posílení socialismu cestou založení odpovídajících organizačních formací (tedy lidových front) pro manifestaci sociální aktivity obyvatelstva. Většinou stály proti byrokratickému konzervatismu, byly otevřeny pro všechny obyvatele města bez národnostního kritéria (tím se lišily od republikových, kde lidové fronty představovaly národnostní hnutí), nestály o autonomizaci, byly zavřené pro lidi, kteří rasově diskriminují, vyzývají k národnostní nesnášenlivosti a použití násilí. Primárními organizacemi lidových front byly podpůrné, nebo také iniciativní skupiny zakládané podle bydliště, pracoviště, či místa studia. Tyto primární organizace delegovaly své lidi na nejvyšší orgány lidových front - sjezdy a konference, kde byly voleny ústřední orgány (u *MLF* byly kupříkladu dva vrcholové orgány – Komise, která představovala politické vedení a Koordinační centrum zabývající se organizací práce). U podobných masových organizací bylo možné i kolektivní členství. Lidové fronty měst nebývaly oficiálně registrovány, i když většinou zastávaly pro-socialistická stanoviska.¹²⁵ Městské lidové fronty byly velmi aktivní – například v Kujbyševě se lidová fronta postavila proti nepopulárnímu místnímu prvnímu tajemníkovi KSSS Jevgenijovi F. Muravjevovi a docílila tak jeho sesazení.¹²⁶ Lidové fronty tak fungovaly jako organizace levo-socialistických a levo-středových klubů a skupin, ale také jako bloky voličů před volbami a jako organizace spojující různé platformy se společnými principy (jako demokracie, právní stát, demokratický socialismus, ekonomická bezpečnost a sociální spravedlnost).¹²⁷

Ještě se vrátím k problému Ruské lidové fronty – snahy o její vytvoření byly. V Jaroslavlí se dokonce konal první sjezd *Lidové fronty Ruska*. Sice založili jednotnou

122 Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 218-220.

123 Pro více informací o *MLF* a *LLF* – Ul'janova, J., S.: *Opyt dejatel'nosti moskovskogo, leningradskogo <<narodnych frontov>>, <<Ob'jedinennogo fronta trudjaščichsja>>*. In: *Naučnye problemy gumanitarnych issledovanij*. Pjatigorsk, č. 13 (2008), s. 121-131.

124 Gromov, A., V., Kuzin, O., S.: *Neformaly...*, s. 180-181.

125 *Ibid.*, s. 182-183, 192, 195.

126 *Ibid.*, s. 183-184.

127 Rozhovor s Michailem Maljutinem - Pečenev, V., A. (red): *Neformaly: Kto oni? Kuda zovut?*. Moskva 1990, s. 244-246.

strukturu, ale nebyla to celo-ruská struktura, protože lidové fronty rozvíjely hodně různých názorů a tendencí a nepanovala shoda ve směřování organizace.¹²⁸ To bylo u masových organizací obecně problémem. Čím více lidí je podporovalo, tím obecnější musela být hesla a jednodušší cíle mající všeobecnou podporu a potenciál organizaci budovat. Vzhledem k převládající nespokojenosti sovětského obyvatelstva tak byla stále populárnější kriticky-negativní hesla namířená proti „reálnému socialismu“ (jak byl socialismus v SSSR v době přestavby označován).

V sovětském Rusku dále vznikaly účelové organizace před volbami. Za takové organizace lze označit některé lidové fronty – jako *MLF*, která byla v podstatě bez ideologie a řešila spíše technické problémy, jak vyhrát ve volbách a jak dovést do parlamentu co nejvíce svých lidí.¹²⁹ Před volbami vznikaly iniciativní skupiny obyvatel snažící se mobilizovat obyvatele v jednotlivých volebních obvodech pro podporu alternativním kandidátům.¹³⁰ Tyto kluby voličů byly velmi důležité převážně v letech 1989 a 1990.

Volební bloky totiž měly vliv na předvolební kampaně a na průběh voleb. V lednu až květnu 1989 se konaly polo-demokratické volby poslanců Sjezdu lidových zástupců SSSR. Před volbami vzniklo množství volebních dohod a bloků. Byly to: a) něformaly, co se snažily protlačit vlastního kandidáta (kupříkladu *MLF* se podařilo dostat do *SLZ SSSR* Sergeje Stankeviče), b) něformaly, které se připojily k osobní platformě určitého kandidáta (jako *Blok na podporu B. Jelcina*, Telmana Ch. Gdljana). I když tyto bloky sloužily jako konkurence kandidátům *KSSS*, *VLKSM*, či odborů, tak se jejich programy mnohdy překrývaly.¹³¹

Jiným typem něformalů byly organizace podobné spolku *VOLAND (Celosvazový spolek milovníků anarchismu v neformálním hnutí)*. Tato organizace rychle zanikla, protože v podstatě se pomocí ní jenom testovalo členstvo a masy, jestli jsou určité myšlenky přitažlivé pro veřejnost. Podobných sdružení byly stovky.¹³² Kromě toho vznikaly jednorázové něformaly jako neformální konference (jako příklad poslouží *Moskevská konference – „Informační setkání-dialog: Společenské iniciativy v přestavbě“* jíž se zúčastnilo 50 klubů ze 12 měst a přibližně 300 lidí; výsledkem této konference byl vznik *FSSK*).¹³³

128 Pečenev, V., A. (red): *Neformaly...*, s. 262.

129 Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 309-310.

130 Brovkin, V.: *Revolution from below...*, s. 249.

131 Ivanickij, V.: *Izbiratel'nye bloki: pervyj opyt*. In: Pečenev, V., A. (red): *Neformaly: Kto oni? Kuda zovut?*. Moskva 1990, s. 286-287.

132 Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 174.

133 *Ibid.*, s. 108, 117-118, 122-123, 176.

Některé něformaly byly zaměřené na sesazení nějakého politika, ředitele. Již jsem upozornil na snahu Kujbyševských něformalů odvolat prvního tajemníka Kujbyševského oblastního výboru KSSS J. F. Muravjeva. Pokud však byl podobný cíl něformalu úspěšně splněn, tak u něj nastává složitá situace, čemu se dál věnovat a něformal se mohl i rozpadnout, protože se jeho členové neshodli na dalším směřování.¹³⁴

Existovaly také něformaly s jiným zaměřením než politickým, které ale měly vliv i na politiku – typicky například *Celosvazový dobrovolný historicko-vzdělávací spolek Memoriál* (vznikl v lednu 1989 a byla to nejsilnější organizace v SSSR pro ochranu práv; vedli ji J. Afanasjev, spisovatelé A. Adamovič a J. Karjakin). Podobné organizace nestály o politickou moc, ale zasahovaly do politického života. Například v roce 1989 docházelo k podpoře demokratických kandidátů do SLZ SSSR.¹³⁵

Pak zde byly organizace chtějící mít vliv na elitu. Známostou organizací tohoto typu byla *Moskevská tribuna* vznikající v září 1988 z iniciativy Andreje Sacharova, Jurije Afanasjeva a L. Batkina. *Moskevská tribuna* měla kontakty na reformní komunisty a až na nejvyšší vedení napojené lidi. V podstatě to byl elitní klub moskevské statusové vědecké inteligence, který by bylo možné označit jako „loajální opozici“. *Moskevská tribuna* sdružovala množství budoucích poslanců SLZ SSSR a budoucí jádro Mezuregionální poslanecké skupiny. *Moskevská tribuna* se snažila plnit roli intelektuálního štábu opozice, proti čemuž se stavěla řada něformalů, protože ho nepotřebovali majíce vlastní ideology a teoretiky. Navíc po vzniku Mezuregionální skupiny její členové nechtěli poslouchat kolegy bez postu v parlamentu.¹³⁶ Naopak *Klub socialistických iniciativ*, který měl kontakt na disent a pořádal besedy v bytech, se nesnažil přesvědčit ostatní o své pravdě, ale snažil se naopak seznámit něformaly mezi sebou.¹³⁷

Politické něformaly lze dělit i podle umístění na ose pravice-levice. Následující dělení je přejato od V. Čurbanova a A. Nejlubina.¹³⁸ Podle nich byly za levici označovány ty organizace, které byly pro perestrojku, ale pro perestrojku rychlejší a radikálnější než prosazovala oficiální místa. Byli to přívrženci socialismu, ale v jeho „vulgárně-romantických“ formách 20., 30. let. Středem se označovali příznivci

134 O případu Muravjeva více viz: Mindubajev, Z.: Uroki odnoj otstavki. In: Pečenev, V., A. (red): *Neformaly: Kto oni? Kuda zovut?*. Moskva 1990, s. 216.

135 Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 282-283.

136 *Ibid.*, s. 74, 278-279; Brovkin, V.: *Revolution from below...*, s. 240.

137 Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 38.

138 Čurbanov, V., Nejlubin, A.: *Neformal'nye ob'jedenenija...*, s. 31-33.

umírněnosti, postupného vývoje přestavby, přívrženci socialismu s novou formou, zastánci více forem vlastnictví, široké demokracie, více politických stran, beztřídní společnosti. K pravici pak patřili odpůrci perestrojky, zastánci návratu k administrativně-příkazovému systému, který pro ně znamenal pořádek. Protivníci socialismu pak byli buď pro: a) přechod společnosti na západní model, nebo b) návrat ke triádě „lid, samoděržaví, bůh“.

Ale byly možné i jiné významy dělení na pravici a levice. Dle sociální příslušnosti pak pravici představoval aparát, levice neaktivnější část inteligence, mládež a další vrstvy stojící daleko od moci, střed lidé neidentifikující se s mocí, ale ani ji neodmítající. Další dělení je možné podle metody společensko-politické aktivity: levice = radikálové a populisté, pravice = přívrženci násilného bránění změnám ve společnosti nebo dokonce politickému převratu, střed = přívrženci zákonného regulování společenských procesů. Umístit organizace na levo-pravou osu bylo možné i podle národností problematiky: levice = zastánci úplné suverenity republik, existence mimo SSSR, nebo konfederace, pravice = příznivci federace, střed = zastánci hesla „silné republiky – silné centrum“. Poslední dělení dle Čurbanova a Nejlubina souviselo se vztahem něformalů k socialismu: pravice = proti socialismu, levice (ultralevice) = pro rovný socialismus bez represí, autoritářství, hegemonie pracující třídy, a střed = straníci KSSS.

Rozdělit něformaly lze také dle ideologické příslušnosti. K levicovým něformalům patřily sociálně-demokratické (například skupina *Demokratická Perestrojka* se sociální demokracií velmi blížila)¹³⁹, dále například křesťansko-demokratické (lidově „kadeti“; například *Křesťansko-demokratický svaz Leningradu*), konstitučně-demokratické, něformaly levicovější než strana (anarchisté, anarcho-syndikalisté, kteří stáli jak proti liberální ideologii, tak proti státně-komunistické; jejich cílem bylo osvobození lidské osobnosti a vznik nestátního socialismu, předání moci lidu a ne politickým stranám, u anarcho-syndikalistů byl důležitý důraz na samosprávu).¹⁴⁰ Dále zde byly organizace na podporu pracujících (nezávislé odbory, *SMOT – Svobodné meziprofesní sdružení pracujících*, které se snažilo vybudovat nezávislé odbory; nebo *Sjednocená fronta pracujících SSSR* a *Sjednocená fronta pracujících Leningradu*, které zastávaly principy fundamentálního marxismu-leninismu, řešili otázku o stavu industriálních pracujících a kolchozního a sovchozního rolnictva při přechodu k trhu

139 Ot političeskogo monizma..., s. 54.

140 Šubin, A., V.: Predennaja demokratija..., s. 89; Mjalo, K., G.: Vremja vybora..., s. 146.

a osobnímu vlastnictví).¹⁴¹ Lehce mimo ideologické vymezení stály organizace na ochranu práv občanů (jako *Občanská důstojnost*, která jinak zastávala pozice podporující radikální reformy včetně osobního vlastnictví, multipartismu, dodržování lidských práv, osvobození politických vězňů; oproti disentu a *Demokratickému svazu* byly podobné organizace umírněnější v taktice).¹⁴²

Specifickou skupinou byla hnutí nacionálně-patriotická (ta přišla poprvé s výzvou vystoupení Ruska ze SSSR a s myšlenkou suverenity ruské státnosti; podle nich bylo Rusko diskriminováno, a proto agitovali za osvobození Ruska; „nacionál-patrioté“ na svoji stranu získali část konzervativní nomenklatury zklamané komunismem a některé z těchto skupin se nebránily extremismu a někdy i násilí).¹⁴³

Další skupiny byly pro-komunistické (pro příklad již zmíněná *Sjednocená fronta pracujících Leningradu*, která vstoupila do voleb společně po boku komunistických kandidátů; pro ruské komunisty pak byl důležitý i nacionální prvek).

Velkou skupinou byly něformaly pro-přestavbové, které vznikaly na podporu přestavby, ale někdy jejich cílem byla přestavba hluboká a radikální (typicky kluby *Perestrojka*, *Leningradská tribuna*, *LLF*, *Jaroslavská lidová fronta*, a obecně většinou ruské lidové fronty; některé něformaly měly tuto orientaci přímo v názvu jako *Skupina na podporu perestrojky v Leningradě*). Neméně širokou byla skupina něformalů demokratických (opět lidové fronty ve městech, *Demokratický svaz*, později hnutí *Demokratické Rusko*, nebo de facto politické strany *Demokratická strana Ruska* a *Svobodná demokratická strana Ruska*). V podmínkách ruského socialismu byla populární i sdružení sociálně-demokratické orientace, u nichž převládaly ideologie jako demokratický socialismus a sociálně orientovaný liberalismus (například *Sociálně-demokratická asociace SSSR*, *Demokratická perestrojka* v Moskvě, Celosvazový sociálně-politický klub a jeho radikálnější následovník *Sociálně-demokratický svaz* v Leningradě, nebo *Sociálně-demokratická konfederace* tamtéž; ale i *Demokratický svaz* měl od roku 1988 silnou sociálně-demokratickou frakci).¹⁴⁴ Kolem roku 1990 už dochází v rámci demokratických něformalů spíše k příklonu k sociálně-liberálním demokratickým myšlenkám a naopak k odklonu od demokratického socialismu.¹⁴⁵

K ideologii politických něformalů uvedu jednu důležitou poznámku. Něformaly

141 Ibid., s. 149.

142 Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 115.

143 Ibid., s. 297-298; Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty...*, s. 151.

144 Rozhovor s A. V. Boltjanským z roku 2008 In: *Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991*. Sankt-Peterburg 2009, s. 433; Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 283-284.

145 Ibid., s. 323.

se snažily překonat pasivitu mas občanů, což se jim však většinou nedařilo formou „boje za něco“ (jako například formou boje za ekologii, ceny spotřebních výrobků a podobně). Řada něformalů tak přistoupila k opačnému přístupu a to k boji „proti něčemu“. Tím se snažily perzonifikovat původce nespokojenosti – ať už to byl stranický, nebo byrokratický aparát, nebo neoblíbený funkcionář. Zároveň se tak něformaly stavěly do pozice ochránců a reprezentantů „dobra“.¹⁴⁶

Rozdíly ve věkové skladbě něformalů se mohly odrážet a také odrážely v generačních konfliktech a sporech. Byl rozdíl mezi mladými a staršími členy - starší nechtěli být tolik činní v politice, byli pasivnější, zabývali se spíš intelektuálními diskuzemi, zatímco mladí byli ve společenských záležitostech aktivnější.¹⁴⁷ Souvisí to s tím, že mladší generace nezažily bídu, 30. léta, a válku. Mladí měli přehnané nároky, mluvili o všem nahlas a bez strachu (represe byla pro mladé kapitolou historie, ale sami ji nezažili v takové míře jako starší generace). Byli také emocionálnější, dynamičtější, přímější ve vyjadřování svých pocitů a také více nezávislí (byli ještě bez rodiny, práce, perspektiv služební kariéry a hlavně bez povinností). Oproti tomu starší generace byla neklidná a mladí ji dráždili – v rámci politických něformalů především kvůli radikálním názorům a požadavkům.¹⁴⁸ Další dělicí linií bylo rozdělení na radikály a umírněné. V rámci této linie byly rozkoly velmi časté. Většinou k nim docházelo kvůli aktuální otázce (jako byla aféra Borise Jelcina v roce 1987). Je vidět, že jak se něformaly politizovaly událostmi, tak se radikálové a umírnění navzájem vzdalovali.¹⁴⁹

Navíc kolem roku 1988 nastává do některých něformalů příliv nových členů (například do *FSSK*). Titi noví členové se zpravidla méně zajímali o konstruktivní program přestavby společnosti.¹⁵⁰ A také někdy mívali sklony uchylovat se k populismu.¹⁵¹ Rozdíl nebyl jen mezi novými a starými členy. Rozdíl byl i mezi novými a staršími organizacemi – nové chtěly vyvíjet činnost a pořádat různé akce a naopak je příliš nelákaly ideologické rozbory, což dělaly naopak něformaly starší. Starší pak mohly těm novým oponovat z toho hlediska, že pro ně bylo zbytečné zakládat stále nová a nová sdružení místo konsolidace sil.¹⁵²

Posledním dělítkem pro politické něformaly, kterému se budu věnovat, je organizační struktura. Ta závisela na velikosti a na činnosti něformalu. Je zřejmé, že

146 Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 198.

147 *Ibid.*, s. 104; OI‘šanskij, D., V.: *Neformaly...*, s. 60.

148 *Ibid.*, s. 88, 104; Sikevič, Z., V.: *Molodežnaja kul'tura...*, s. 91-92.

149 Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 132; Bystrov, P.: *Desjat' let peremen...*, s. 14.

150 Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 173.

151 *Ibid.*, s. 212.

152 *Ibid.*, s. 214-215.

u malých diskuzních klubů nebylo nutné mít příliš složitou organizační strukturu. Oproti tomu velké masové organizace často měly i více ústředních orgánů (již jsem uváděl příklad *MLF*) a fungovala zde větší dělba funkcí v souladu s teorií o funkcionálních místech. Některé něformaly také měly kolektivní vedení, kdy byla organizace řízena ne jedním lídrem, ale rovnou celou skupinou. Od velikosti organizace se odvíjela i autonomie primárních organizací něformalů. Například u lidových front ve městech byla tato autonomie poměrně vysoká. Na druhou stranu kupříkladu *Demokratický svaz* byl znám relativně silným ústředním vedením.

Podobných typologických hledisek je možné nalézt jistě více. Zde jsem se snažil o to upozornit na ta nejdůležitější, aby byla lépe vysvětlena rozmanitost neformálního politického hnutí.

1. 5 Vzorový vývoj politického něformalu

Aby byla situace se vznikem a životem politických něformalů v Rusku srozumitelnější, krátce nastíním základní vývoj vzorového něformalu od přibližně počátku 80. let do druhé poloviny 80. let 20. století.¹⁵³ To samozřejmě neznámá, že všechny něformaly prošly touto cestou. V průběhu celého vývoje docházelo k četným štěpením, slučováním, rozpadům a obecně byl tento proces velmi dynamický a proměnlivý. Něformaly, oproti politickým stranám, nebyly závislé na volební podpoře, a proto si mohly organizačně dělat, co se jim zlíbilo – to také napomáhalo častému dělení a dynamice.¹⁵⁴

Již jsem uvedl, že politické něformaly se začínají objevovat přibližně od přelomu 70. a 80. let. V této době ale ještě zdaleka nejde o nějaká masová hnutí – masový charakter hnutí získává až kolem roku 1988.¹⁵⁵ Na počátku šlo naopak spíš o zájmové z podzemí se objevující kluby, jejichž aktivními členy byli většinou nadšenci z řad studentů. Jako azyl neformálním spolkům často sloužily nic netušící oficiální instituce (školy, instituty, archivy, redakce časopisů a podobně).¹⁵⁶ Zprvu tito nadšenci mohli žít vedle sebe a ani se nemuseli znát. V této fázi šlo skutečně jen o pár jedinců, které spojoval nějaký společný zájem. Dále sdružení přijalo politický program

153 Etapy vývoje politického něformalu přejaty z: Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 143.

154 *Ibid.*, s. 130.

155 *Ibid.*, s. 36.

156 V souvislosti s tím, že byly něformaly skryté pod oficiálními organizacemi se také někdy hovoří tzv. *poluformalech* – to znamená, že z poloviny to byly formální organizace, protože v rámci nich tyto něformaly fungovaly – V. L. Glazyčev – citováno v: Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 11; K problému dále například: Fel'dštejn, D., I.: *Formalizm v vospitanii...*, s. 27.

a osvojilo si také odpovídající název.

„Latentní“ období většinou končí východem z podzemí a pokusem o první akci nebo kampaň, kdy jedna nebo dvě skupinky nachází nějakou ne-opoziční záminku pro agitační činnost. Záminka byla důležitá z toho důvodu, aby nebylo možné akci v podmínkách perestrojky zakázat (proto se volila taková témata, jako byla kultura, ekologie, nebo i reforma Komsomolu,¹⁵⁷ téma postavení člověka v práci a podobně). V podstatě si tak skupiny prvně testovaly reakci moci a svou přitažlivost pro potenciální členy.

Spolky zároveň vyvíjely otevřenou přednáškovou propagandu, pomocí které se snažily zaujmout ostatní svými názory (v této fázi především spolužáky, studenty, nebo i členy jiných sdružení – i mezi něformaly byla zřejmá snaha mít navrch nad ostatními a zaujmout mezi podobnými organizacemi významnější místo). Postupně se tak utvářejí kontakty s druhými organizacemi, dochází ke slučování skupin s podobným smýšlením, až nakonec vznikají i větší organizace slučující řadu klubů – jako příklad uvedme *Federaci socialistických společenských klubů*, která sdružovala socialisticky zaměřené spolky a kluby. Ideálem tohoto procesu bylo vytvořit celosvazovou strukturu (panovala představa, že něformaly dosáhnou úspěchu jen ve svazu s podobnými skupinami z celého Sovětského svazu),¹⁵⁸ ze které by se mohl někdy v budoucnu stát zárodek politické strany.¹⁵⁹ Tyto velké zastřešující organizace již pořádaly i konference s účastí delegátů jednotlivých klubů a sdružení a účast na těchto konferencích již šla do stovek jedinců.¹⁶⁰

Po vytvoření určitého pole neformálních organizací dochází k procesu ideologického a osobnostního vymezování těchto organizací.

V další fázi je pak zahájena politická kampaň. Něformaly se začínají vyjadřovat ke kontroverznějším otázkám (jako k aféře související se sesazením Borise Jelcina z vysokých stranických funkcí). To však často vede ke konfliktu mezi umírněnými a radikály a ke krizi uvnitř něformalu. Z krize se pak nabízejí různá východiska – buď se skupina tiše úplně rozpadne, nebo se rozštěpí, anebo krizi přestojí a funguje dál. V posledním případě po konsolidaci nastává další fáze a v té již jde něformalu o masový charakter. Proto vychází do ulic a začíná organizovat první demonstrace. Také dochází

157 Více viz: Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 52, 59.

158 *Ibid.*, s. 35, 101.

159 Tato struktura měla být nezávislá na straně, měla se stranou nezávisle pracovat, ale i být jejím partnerem a kontrolorem - *Ibid.*, s. 109, 176.

160 Podle M. Maljutina se tyto velké organizace začínají objevovat zhruba od roku 1986 - Maljutin, M.: *Něformaly v perestrojce...*, s. 212.

k prvním vážnějším otevřeným konfliktům se státní mocí a především pak s bezpečnostními složkami. Pokud je hnutí úspěšné a získá si podporu širší veřejnosti, tak nabírá na masovosti a základna sympatizantů se rozšiřuje. Podmínkou však je, aby byly cíle organizace přijatelné pro širší publikum – proto se v této fázi začíná také poprvé objevovat populismus a prezentování se čistě pozitivně přijímanými hesly.¹⁶¹ Pokud naopak organizace není schopna přesvědčit lidi o své pravdě, tak se postupně zmenšuje její vliv a často i takto zaniká. Pro úplnost musíme uvést, že přibližně kolem roku 1988 se začínají politizovat i ti lidé, kteří vývoj předtím sledovali jen zpozzdálí. Zakládají tak buď úplně nové organizace, nebo se stávají členy těch již existujících.

M. I. Kodin se zabýval možnostmi rozvoje společensko-politických sdružení, které však lze aplikovat i na něformaly. Podle Kodina se sdružení buď rozpadlo (a to jak z vnitřních, tak i z vnějších důvodů), nebo se zavřelo do sebe (omezilo sféru aktivit teoretickými semináři, čímž se ze sdružení stal elitní klub, který však nepřijal vedoucí pozici v rámci určitého společenského hnutí), nebo se sdružení přeměnilo ve „štábní jádro“ masového politického hnutí (masové hnutí pak bylo sdružením mnoha organizací na konfederativních principech), případně se sdružení mohla přeměnit v lobbistickou organizaci, mohlo se radikalizovat (mohlo si osvojit cíle jako násilné svržení existujícího systému, nebo se přiklonilo k teroristickým praktikám), anebo se sdružení mohlo profesionalizovat a bojovat dál o moc jako politická strana.¹⁶²

1. 6 Vzory ruských politických něformalů

Zde se snažím odpovědět na otázku, zda existovaly pro ruské neoficiální aktivity nějaké vzory jinde ve světě.

U nepolitických něformalů je vliv západních kultur a subkultur velmi patrný – to je dobře vidět například v názvech samotných skupin, v jejich oblečení, v jejich oblíbené hudbě.¹⁶³ Nás v této části bude především zajímat, zda byly pro ruské politické něformaly nějaké zahraniční vzory, a pokud ano, tak jaké.

Tak zvaná „mladistvá vzpoura“ měla pravděpodobně globální charakter. Podle některých autorů šlo o jev dávno proběhlý na Západě. Pravdou je, že podobné jevy jako společenská hnutí byla obvyklá i jinde ve Světě,¹⁶⁴ ale něformaly jako takové jinde

161 Šubin, A., V.: Predennaja demokratija..., s. 213.

162 Kodin, M., I.: Obščestvenno-političeskije ob'jedinenija..., s. 46-47.

163 Fel'dštejn, D., I.: Psichologo-pedagogičeskije aspekty..., s. 8; Mjalo, K., G.: Vremja vybora..., s. 5.

164 Zdravomyslova, J., A.: Sociologičeskije podchody k analizu obščestvennych dviženij. In: SOCIS:

nebyly. Někformaly souvisely s konkrétním sovětským společenským systémem (hlavně s unikátním administrativně-byrokratickým systémem), bez kterého by těžko mohly vzniknout.¹⁶⁵ To znamená, že konkrétně u někformalů lze hovořit jako o ojedinělém jevu v rámci sovětské společnosti (oproti disentu, který bylo možné najít i jinde). Společenské a opoziční organizace samozřejmě vznikaly i jinde, ale jako o někformalech o nich nelze hovořit.

V podmínkách přestavby vznikly nové možnosti sebevyjádření.¹⁶⁶ U ruských někformalů byly důležité tendence jako odlišení se (vyčlenění se v rámci kolektivu), seberealizace, sebevyjádření, sebeurčení, samostatnost, nezávislost, touha „ukázat všem, že jsme“, rozšíření sociálních kontaktů a i nespokojenost s oficiální formou organizace. U nepolitických někformalů někdy šlo dokonce o subkultury s vlastní estetikou, módou a jazykem – zde byl velmi častý vliv zahraničních kultur.¹⁶⁷ U politických někformalů byla velmi důležitá oddanost nějaké myšlence.¹⁶⁸ Ale i u starších lidí byla patrná orientace na dosažení sociálně významných cílů, což pro ně mělo vlastního význam nejen kvůli cílům, ale i kvůli samotnému procesu realizace těchto cílů (podobně jako se vyprávěl vtip o muži, který měl hodně dětí ne kvůli lásce k nim, ale proto, že se mu líbil samotný proces...¹⁶⁹).

Na druhou stranu některé zahraniční organizace skutečně byly pro ruské politické někformaly vzorem. Typickým příkladem byla polská *Solidarita*, kterou některé někformaly podporovaly a také se snažili její činnost napodobit – snažily se vytvořit pracovní společenské svazy a organizovaly opoziční činnost po vzoru *Solidarity* s demonstracemi a stávkami.¹⁷⁰ V Leningradě se dokonce konalo veřejné setkání *Svazu sociálních demokratů a Demokratického svazu* na podporu hnutí *Solidarita* v Polsku a také byl vytvořen fond na pomoc stávkujícím dělníkům.¹⁷¹ *Solidarita* byla v určitých ohledech vzorem i pro některé lidové fronty, jako pro *MLF*.¹⁷² Podobně byl vzorem pro ruské někformaly také polský *Výbor na obranu dělníků (KOR)*.¹⁷³

Z Východní Evropy si ruské někformaly vypůjčily také myšlenku kulatých

Sociologičeskije issledovanija. Moskva, č. 7/1990, s. 93.

165 Sikevič, Z., V.: *Molodežnaja kul'tura...*, s. 93.

166 Ol'sanskij, D., V.: *Neformaly...*, s. 22, 79.

167 *Ibid.*, s. 80, 84-86; Feldštejn, D., I.: *Psichologo-pedagogičeskije aspekty...*, s. 15; o subkulturách Sankt-Peterburgu více například – Kostjušev, V., V.: *Molodežnye dviženija i subkul'tury Sankt-Peterburga (sociologičeskij i antropologičeskij analiz)*. Sankt-Peterburg 1999; Sikevič, Z., V.: *Molodežnaja kul'tura...*, s. 5-10.

168 Ol'sanskij, D., V.: *Neformaly...*, s. 86.

169 Maljutin, M.: *Neformaly v perestrojke...*, s. 211-212.

170 Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 34.

171 Brovkin, V.: *Revolution from below...*, s. 246-247.

172 Gromov, A., V., Kuzin, O., S.: *Neformaly...*, s. 194.

173 Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 42.

stolů.¹⁷⁴ Například *Klub čtenářů Sovětského Ruska* pořádal kulaté stoly s klubem *Perestrojka* v Leningradě (ovšem jen do března 1988, kdy byl otištěn dopis Niny Andrejevové, čímž se Sovětské Rusko v podstatě diskreditovalo jako platforma reakce).¹⁷⁵

Něformaly v Rusku někdy měly kontakty se zahraničím. Snažili se pak přitáhnout na mítinky i známé cizince, aby mítinky nemohly být tak snadno rozeznány. Ale kontakty probíhaly i skrze oficiální diplomacii – lídři neformální politiky byli zváni na Západ (to bylo v 90. letech celkem časté), což utvrzovalo jejich myšlenky. Západ také některým organizacím pomáhal jak finančně, tak i materiálně – poskytoval jim počítače, faxy, kopírky, tiskárny (pomoc ve výši kolem jednoho milionu dolarů poskytl magnát G. Soros a se souhlasem Gorbačova pak vznikl Fond kulturní iniciativa, jehož cílem mělo být vytváření otevřené sovětské společnosti). Se zahraniční pomocí byly neformální politické aktivity snazší, ale pravděpodobně by se obešly i bez ní.¹⁷⁶

Hledání ideologických vzorů v zahraničí bylo patrné i pro *Konfederaci anarcho-syndikalistů*, která si oblíbila myšlenky z Francie a Itálie z konce 19. století.¹⁷⁷

Abych tuto část shrnul, tak je potřeba uvést, že i když je možné nalézt určité vzory pro ruskou neformální politiku v zahraničí, tak něformaly jako takové byly charakteristické pro sovětskou společnost.

1. 7 Něformaly a krize vládnoucí ideologie aneb „šlapání po rudých praporech“¹⁷⁸

Politické něformaly vhodně využily krize vládnoucí ideologie a jakéhosi ideologického vakua, jichž byly schopné využít pro svoji podporu. Právě o fenoménu upadání podpory vládnoucí ideologie a pádu důvěry v celý společenský systém (který byl s ideologií marxismu-leninismu těsně spjat) je tato část.

Na konci 80. let bylo zřejmé, že marxismus-leninismus jako vládnoucí ideologie již není neotřesitelnou hodnotou pro většinu sovětského obyvatelstva. Něformalům se povedlo vstoupit do tohoto ideologického vakua, kdy „staré odpovědi“ na podstatné otázky již neuspokojovaly sovětskou společnost a kdy řada něformalů přicházela

174 Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 291.

175 Rozhovor s Nikolajem Rostislavovičem Korněvem z roku 2008 In: *Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991*. Sankt-Peterburg 2009, s. 542-544.

176 Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 301-302.

177 Čurbanov, V., Nejlubin, A.: *Neformal'nye ob'jedinenija...*, s. 35.

178 Viz: Mjalo, K., G.: *Vremja vybora...*, s. 129.

s odpověďmi novými a neokoukanými.¹⁷⁹

Že je socialismus v krizi se projevovalo v několika ohledech. Za prvé se tyto myšlenky objevovaly v literatuře i v odborném tisku – I. Antonovič například psal, že „starý socialismus umírá a nový se rodí“.¹⁸⁰ Podobně Oleg Moroz v Literárních novinách psal: „proč znovu budovat to, co nikdo nezná, nějaký „humánní, demokratický socialismus“, není lepší začít konstruovat humánní demokratický kapitalismus?“¹⁸¹ Dalším důkazem mohl být negativní přístup vůči oficiálním institucím, které reprezentovaly stávající systém (například o problematice Komsomolu se zmiňují v další kapitole).

Jistým projevem krizové situace bylo hledání alternativních ideologických vzorů samotnými něformaly. Některé se sice stále ještě přikrývaly leninismem,¹⁸² ale jiné hledaly odlišná směřování, pomocí kterých by posílily své názory a legitimizovaly je navenek.¹⁸³ Především levicově zaměřené něformaly hledaly v historii často starší, než byl leninismus. Proto se někteří z nich (jako členové *Konfederace anarcho-syndikalistů*) přikláněli k ideologiím podobným anarchismu.¹⁸⁴ Populární byl také návrat k hodnotám vymizelým na počátku 20. století – ať už to byly myšlenky narodníků, či Pierre-Josepha Proudhona a nebo Roberta Owena.¹⁸⁵ Ale mezi ideologickými vzory pro ruské něformaly bychom našli i osoby jako byl Michail Bakunin, nebo Georgij Plechanov.¹⁸⁶ Jedna z frakcí *Demokratického svazu* dokonce přijala jméno Konstituční demokraté (dle ruské liberální strany zničené bolševiky).¹⁸⁷ Logika podobných inspirací vycházela z toho, že socialismus se jako systém postavený na marxisticko-leninských principech neosvědčil, a proto je třeba hledat klíč k řešení společenských problémů někde jinde.

Aktuální na konci 80. let byla kritika stalinismu, pomocí kterého byl kritizován i celý systém. Konaly se různé diskuze, večery věnované Stalinovi, paktu Ribbentrop-Molotov, represím a dalším souvisejícím problémům.¹⁸⁸ Touto problematikou se zabýval především spolek *Memoriál*, který upozorňoval především na osudy lidí, proti kterým byla vedena politická represe. Navíc poté, co lidé měli možnost přečíst knihy jako

179 Brovkin, V.: *Revolution from below...*, s. 238.

180 Antonovič, I., I.: *Socializm na ischode XX veka*. In: *SOCIS: Sociologičeskie issledovanija*. Moskva, č. 7/1990, s. 3.

181 Mjalo, K., G.: *Vremja vybora...*, s. 93.

182 Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 51.

183 *Ibid.*, s. 95.

184 *Ibid.*, s. 173.

185 Tyto myšlenky byly také z části osvojeny právě anarcho-syndikalisty – *Ibid.*, s. 255.

186 *Ibid.*, s. 28-29.

187 Brovkin, V.: *Revolution from below...*, s. 242-244.

188 Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 81.

Souostroví GULAG, tak začíná být narušována i autorita Lenina,¹⁸⁹ jehož sochy byly dokonce někdy i ničeny.¹⁹⁰

Především u mládeže se začínaly objevovat negativní tendence vůči socialismu a vůči komunistické ideologii. Navíc někteří funkcionáři oficiálních organizací jako byl Komsomol se, místo toho aby, aby se snažili přivést mládež zpět ke komunistické ideologii, od oficiální ideologické doktríny vzdalovali též, neboť se také nakazili pohybem společenských hnutí.¹⁹¹ Vznikl tak kupříkladu *Politický klub N. I. Bucharina*, což nejen, že by dříve takto pojmenován žádný klub být nemohl, ale šlo dokonce o klub komsomolských aktivistů.¹⁹² Patrné je také odcizení nemalé části mládeže od celé historie sovětského období, což ohrožovalo v konečném důsledku sovětskou tradici, autoritu a nakonec i moc.¹⁹³

Odklon od tradiční ideologické doktríny je znát i v programech jednotlivých něformalů. Například *Federace socialistických klubů* měla ve svém programu hesla jako „návrat k původním demokratickým principům socialismu“, „socialistická demokracie založená na zvolených a schopných sovětech, které by měly širokou autoritu“, nebo „rovnost všech politických a společenských organizací před zákonem a obnovení skutečné nezávislosti soudů“. To je v podstatě opakování názorů menševiků z 20. let 20. století (to bylo také v jejich programu z roku 1924). *FSK* byla podobně jako menševici pro kombinaci demokracie v politice a socialismu v ekonomice (tedy pro určitou verzi tržního socialismu a nikoliv pro centrálně plánovanou ekonomiku). *FSK* také bývala přirovnávána k marxistickým kroužkům z přelomu 19. a 20. století.¹⁹⁴ Podobně byla pro *KAS* vzorem pracující opozice začátku 20. let v *RKS(b)*.¹⁹⁵

Krise ideologie závisela především na špatné ekonomické situaci země a také na neuspokojení základních lidských a spotřebních potřeb – socialismus byl kvůli špatné ekonomické efektivitě zpochybněn jakožto alternativa kapitalismu.¹⁹⁶

Od konce roku 1987 se tato situace odráží i v masmédiích. Nejen, že je tam trh ukazován spíše pozitivně a socialismus negativně, ale dochází i k verbálnímu propojení proti-tržních principů s autoritářstvím a technicko-ekonomickým zaostáváním a naopak k propojení tržních principů s demokracií a všestranným technickým a humanitním

189 Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 28-29.

190 Mjalo, K., G.: *Vremja vybora...*, s. 93.

191 Bystrov, P.: *Desjať let peremen...*, s. 13.

192 Gromov, A., V., Kuzin, O., S.: *Neformaly...*, s. 83, 85.

193 Mjalo, K., G.: *Vremja vybora...*, s. 91.

194 Brovkin, V.: *Revolution from below...*, s. 238-239.

195 Čurbanov, V., Nejlubin, A.: *Neformal'nye ob'jedinenija...*, s. 36.

196 Mjalo, K., G.: *Vremja vybora...*, s. 95, 108.

rozvojem.¹⁹⁷

Krise socialismu měla své důsledky i pro KSSS, která prodělala rozkol na platformy a začali odcházet radikálně smýšlející komunisté a hlavně inteligence.¹⁹⁸ V únoru 1990 pak plénum ÚV KSSS přijalo rozhodnutí zrušit tezi o vedoucí roli strany a přejít k multipartismu, přičemž mimořádný Sjezd lidových zástupců v březnu 1990 uzákonil zrušení článku 6 Ústavy SSSR.¹⁹⁹

Krise vládnoucí ideologie a doktríny byla tedy nepopíratelná a něformaly této krize využily k tomu, aby části populace nabídli alternativní myšlenky. Také proto se některé něformaly (především ty demokraticky a liberálně zaměřené) staly organizacemi s masovou podporou.

1. 8 Něformaly a Komsomol

Vztah mezi něformaly a Komsomolem byl především problémem mládeže, a i když se v práci zabýváme politickými něformaly, tak v této části bude brán ohled obecně na mládež v neformálním hnutí, protože příčiny jejího vztahu ke Komsomolu byly společné i pro ne-politické něformaly.

Obecně se dá konstatovat, že rozvoj něformalů souvisí s oslabením vlivu Komsomolu (VLKSM),²⁰⁰ který neuměl vždy zaujmout mládež, které se aktivity v rámci Komsomolu zdály jako rutinní a nudné. Je dokázáno, že čím starší mladý člověk byl, tím menší měl zájem o Komsomol (z třináctiletých bylo asi 64 % v oficiálních organizacích, ve věku 14 let to byla již téměř polovina a ve věku 15 let jen 18%).²⁰¹ V souvislosti se sociálně-politickými a ekonomickými procesy došlo k oslabení vlivu VLKSM a tento dříve monolit se stává amorfním - už není jednomyslnost vedení v klíčových otázkách ideologického a organizačního charakteru a tato organizace navíc ztrácí tradiční funkce. Proto mládež postupně přechází k organizacím jiného typu (to jest především k něformalům).²⁰²

Jak něformalům rostlo členstvo, tak rostl i jejich vliv na sociálně-politické procesy, zatímco u struktur VLKSM probíhal opačný vývoj. Na začátku přestavby navíc

197 Mjalo, K., G.: Vremja vybora..., s. 107.

198 Rešetnikov, O.: Neformal'nye ob'jedinenija..., s. 27.

199 Sučov, V., V., Morozov A., J., Abdulajev E., N.: Istorija Rossii: XX – načalo XXI veka: učebnik dlja obščeeobrazovatel'nych učreždenij. 9 klass, Moskva 2008, s. 183.

200 Griбанov, V., V., Griбанova, G., I.: Inicijativnye, samodejatel'nye..., s. 26.

201 Fel'dštejn, D., I.: Psichologo-pedagogičeskie aspekty..., s. 16; Fel'dštejn, D., I.: Formalizm v vospitanii..., s. 29.

202 Bystrov, P.: Desjať let peremen..., s. 9.

odpadá nutnost mládeže vstupovat v Komsomol a i proto jeho počty padají.²⁰³

Něformaly skutečně fungovaly jako alternativa oficiálním formacím, které přestaly reflektovat zájmy svých členů a neuspokojovaly lidi svou činností, atmosférou a ani metodami.²⁰⁴ V rámci Komsomolu probíhala tak zvaná socializace zaměřená na cíl (ta byla téměř vždy násilná). Pokud se pak mládeži dlouho něco zakazovalo, tak bylo možné, že se jednoho dne vzbouří a začne protestovat. Tímto protestem pak byly právě aktivity v něformalech a nedůvěra ve smysl Komsomolu,²⁰⁵ jenž byl u mladých doprovázen protestem vůči stávajícímu společenskému zřízení.²⁰⁶ Komsomol působil pro mladé jako původce formalismu a byrokratismu.²⁰⁷

Jako každá mládež, i ta sovětská toužila po seberealizaci a po tom, najít ve společnosti své místo.²⁰⁸ Něformaly více odpovídaly těmto zájmům a potřebám a byly aktivnější, dynamičtější a i populárnější. V 90. letech byly něformaly již masovým hnutím, které aktivně přitahovalo k sobě ne méně než polovinu (podle některých dat i víc) mládeže ve věku od 14-15 let do 18-20 let. V dalších věkových skupinách procento klesalo, ale byly samozřejmě i něformaly o hodně starší.²⁰⁹ Něformaly se dále zabývaly i novými úkoly, které již nemohly staré organizace řešit.²¹⁰

Dá se říci, že přestavba rozbila předchozí struktury, které dříve bránily mladým v aktivním a někdy až agresivním chování – tato agrese byla namířena obecně na deformace socialismu a konkrétně na systémy výchovy.²¹¹ To s sebou často neslo problém generačního střetu (zde ne ve smyslu generačního střetu v rámci něformalů, ale generačních střetů mladých něformalů a jejich dospělého okolí). Aktivity mladých něformalů se z tohoto pohledu jeví jako akce protestu proti systému, který byl buď postaven a nebo alespoň tiše akceptován předchozími generacemi. Starší generace jsou se systémem spojovány, a proto s nimi mladá generace přichází do konfliktu. Z druhé strany pak mohly být něformaly hodnoceny jakožto určitá „pátá kolona“, která rozrývá společnost zevnitř a odtrhuje mladé ode všeho „dobrého, pořádného a světlého, co v nich lidé pěstují“.²¹²

Výše uvedené komplikovalo vztah mezi něformaly na jedné straně

203 Bystrov, P.: Desjať let peremen..., s. 12.

204 Šubin, A., V.: Predennaja demokratija..., s. 176.

205 Ol'šanskij, D., V.: Neformaly..., s. 23-25; Fel'dštejn, D., I.: Formalizm v vospitanii..., s. 29.

206 Ol'šanskij, D., V.: Neformaly..., s. 78.

207 Ibid., s. 36-37.

208 Ibid., s. 8.

209 Ibid., s. 4.

210 Gromov, A., V., Kuzin, O., S.: Neformaly..., s. 16.

211 Ol'šanskij, D., V.: Neformaly..., s. 7.

212 Ibid., s. 7.

a Komsomolem na straně druhé. Problematická byla situace mladých něformalů, kteří byli členy VLKSM – pokud totiž byli za svou opoziční činnost vyloučeni z Komsomolu, tak mohli být vyloučeni i ze studia.²¹³

Přístup VLKSM k něformalům se dá označit za nejednoznačný, vyčkávací, nejasný a někdy také nervózní – nejlépe situaci zřejmě vystihuje tvrzení, že Komsomol si zkrátka nevěděl s touto novou společenskou silou rady. Ještě na 4. plénu ÚV VLKSM v listopadu 1988 byl formulován pokyn výborům VLKSM pomáhat rozvoji společenských struktur, mladým samostatným sdružením a mít ideový vliv na jejich práci skrz Komsomolce-členy. Pokyn vyzýval ke sjednocování VLKSM a nesvazové mládeže.²¹⁴ Přesto však tento přístup, jak bude vysvětleno níže, nebyl uplatňován ve všech případech.

Přístup Komsomolu se často velmi lišil – od represí a upozorňování na negativní vlastnosti něformalů (plynoucí z vědomí křivdy, že se rozvíjejí mimo vlastní vliv),²¹⁵ přes snahu podřídit něformaly (v Leningradě se funkcionáři VLKSM snažili mít vliv na *Federaci socialistických klubů* – slíbili jim kopírku, svobodu tisku a cirkulaci 300 kopií jejich tiskoviny pod podmínkou, že budou pracovat pod obkmem KSSS)²¹⁶, přes nezáměr o ně a nevšímání si jich²¹⁷ (nebo omezování se na soudy typu „neškodí, ale přínos také nemají“ a nebo na výroky, aby něformaly přestaly diskutovat a začaly dělat nějakou prospěšnou práci)²¹⁸ až po spolupráci a pomoc něformalům.

Snaha o spolupráci sice byla častokrát vyřčena, ale ze strany oficiálních organizací nebyl tento slib vždy splněn. Přitom i oficiální organizace byly na svém úplném začátku neformálního charakteru. Někdy se Komsomol snažil něformaly spíš formalizovat, podřídit je (jako přídatky formálních struktur). Tento přístup reflektoval i fakt, že na XIX. Sjezdu VLKSM ani jednou nepadlo slovo něformal. To nebyla náhoda – oficiální organizace se někdy snažily existenci něformalů zamaskovat, a i proto byla prestiž formálních organizací nízká. Dále vadila jejich provázanost s mocí a něformalové si byli dobře vědomi špatné zkušenost těch, co se podřídili, neboť ti evidentně prohráli svoji nezávislost a hodně tím ztratili.²¹⁹

Negativní přístup mladých ke Komsomolu potvrzují i různé průzkumy - ani ne

213 Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 201.

214 Gromov, A., V., Kuzin, O., S.: *Neformaly...*, s. 86-87.

215 Gribov, V., V., Gribova, G., I.: *Inicijativnye, samodejatel'nye...*, s. 25.

216 Brovkin, V.: *Revolution from below...*, s. 237.

217 Maljutin, M.: *Neformaly v perestrojke...*, s. 224.

218 Gromov, A., V., Kuzin, O., S.: *Neformaly...*, s. 86-87; Maljutin, M.: *Neformaly v perestrojke...*, s. 223.

219 Ol'sanskij, D., V.: *Neformaly...*, s. 160-163.

polovina mladých si myslela, že VLKSM uspokojoval jejich zájmy (49 %) a 51 % hledalo toto uspokojení mimo něj. Mládež také byla nespokojená s volnočasovými aktivitami Komsomolu a většina něformalů proto nechtěla být aktivní v rámci této organizace. Mládeži mimo jiné vadilo i to, že chyběl vliv řadových členů Komsomolu na fungování této organizace.²²⁰ Podle odlišného průzkumu si jen 8 % mladých myslelo, že Komsomol směřuje ke spolupráci s něformaly a 62 % si myslelo, že je buď ignoruje, nebo se je snaží podřídit sobě, a nebo i zakázat. 85 % si pak myslelo, že autorita Komsomolu je krajně nízká a není možné ji zvýšit přijatými opatřeními, a více jak 1/3 byla pro celkové přeformování této organizace.²²¹ Podobné tendence potvrzují i další průzkumy.²²²

S vnímáním Komsomolu jakožto pomocné ruky to také nebylo příliš slavné – asi čtvrtina mladých chtěla od VLKSM pomoci, ale jen 13 % tuto pomoc dostalo. Přitom snaha něformalů o spolupráci s Komsomolem byla, ale ten se toho neuměl dobře chopit. I když je pravda, že byla místa, kde byla spolupráce relativně úspěšná. Například v Leningradě se některé kontakty dařilo vytvářet. V roce 1987 tam proběhlo otevřené plénum oblastního sovětu VLKSM za účasti mládežnických skupin a seskupení na bázi Domu kultury Iljiče. Vznikla tak jakási laboratoř práce s něformaly, při níž existovala informační služba, diskuzní centrum, telefonní kontakt a mnohým organizacím byla poskytnuta organizační i finanční pomoc.²²³

V Leningradě obecně šel Komsomol někdy něformalům naproti. Po návratu vedení oblastního výboru VLKSM ze 17. sjezdu KSSS, byla vytvořena iniciativní skupina pro organizaci volného času a byl zprovozněn kontaktní telefon, pomocí kterého byl navázán kontakt a řadě amatérských a fanouškovských sdružení pak byla poskytnuta pomocná ruka.²²⁴ Situace však byla složitější, pokud šlo o vážnější věci jako o politiku. V Moskvě a Leningradě sice čas od času proběhl dialog VLKSM s politickými kluby, ale nešlo o nic systematického.²²⁵

O tomto přístupu svědčí i výstupy z druhého pléna ÚV VLKSM z prosince 1987,

220 Ibid.

221 Gribanov, V., V., Gribanova, G., I.: *Iniciativnye, samodejatel'nye...*, s. 25-26.

222 Dle výzkumu J. J. Levanova si 1/4 dotázaných mladých lidí myslela, že činnost oficiálních organizací nebyla pro většinu mládeže zajímavá, 1/5 se domnívala, že „oficiálové“ nepomáhali mládeži s jejich zájmy, u 7 % převládal dojem, že jejich zájmy neschvaluje společnost, a více jak 1/2 si myslela, že oficiální systém neuspokojuje zájmy mládeže, kterými bylo hlavně: oddechnout si, užít si volný čas, flákat se, mít kontakt s podobně smýšlejícími, rozvíjet vlastní schopnosti. Navíc více jak 40 % chápalo vztah vedení k iniciativám mládeže jako problém – Ol'sanskij, D., V.: *Neformaly...*, s. 74-76.

223 Ibid., s. 164-167.

224 Nenašev, S., V., Pilatov, S., G.: *Deti andergraunda...*, s. 18-20.

225 Ol'sanskij, D., V.: *Neformaly...*, s. 164-167.

kdy byla přijata Koncepce vztahu Komsomolu k něformalům. Tato koncepce vyzývala k diferencovanému přístup k práci se samostatnými organizacemi, přičemž měl být veden nekompromisní boj s těmi, co deklarovaly právo na organizační a ideologickou nezávislost. Naopak těm, co měly „pozitivní společenské směřování“ měla být věnována aktivní a dobře míněná pozornost a podpora a měla být vyvíjena snaha zahrnout podobná sdružení do vlastní sféry vlivu a pod přímý organizační vliv.²²⁶ Z výše uvedeného vyplývá, že tomu se něformaly úpěnlivě bránily. Snaha VLKSM neformální hnutí pohltnout nebyla však prakticky realizovatelná, protože něformaly byly záměrně vytvářeny jako paralelní struktury.²²⁷

Tuto část shrnu slovy, že obecně mladé generaci vadila řada problémů, které se jim zdály možné řešit pouze mimo oficiální organizace. Mládež konce 80. let trápila řada otázek – byly to problémy jako: sociální demagogie, narušení principu společenské spravedlnosti a především zachování nízké úrovně společenské odpovědnosti mladých lidí, tedy marginalizace mládeže.²²⁸ Mladé lidi trápily z toho plynoucí emocionální nestabilita a napětí.²²⁹ Neřešení problémů mládeže se mohlo odrazit až v odporu vůči oficiálním organizacím.²³⁰ Věci jako entuziasmus, optimismus, seberealizace, kontakt a veřejné uznání (tedy přirozené lidské potřeby) pak mohla mládež hledat právě v neformálních sdruženích.²³¹ Z druhé strany díky něformalům nebyl rozpad VLKSM pro společnost tak bolestivý – vzaly na sebe část jeho sociálních funkcí.²³²

1. 9 Proměnlivý vztah a přístup moci k něformalům

Podobně nejasný byl přístup moci k něformalům. Zde přístup závisel hlavně na činnosti něformalů a vnímané nebezpečnosti těchto aktivit pro vládnoucí režim. Kupříkladu mítinky *Demokratického svazu*, které byly známé radikálními hesly, byly takřka vždy rozeznány a aktivistům z řad *DS* za to pravidelně bylo udělováno 15 dní odnětí svobody (což pro ně ale byl spíš důkaz jakéhosi hrdinství). Jiné organizace však byly daleko opatrnější – navíc často jejich aktivisté byli členy strany, takže neměli zájem na tak radikálním programu. Pro ostatní něformaly také nebyly mítinky jen akcemi protestu (jako pro *DS*), ale také to byla příležitost jak diskutovat s lidmi,

226 Griбанov, V., V., Griбанova, G., I.: *Iniciativnye, samodejatel'nye...*, s. 25.

227 Sikevič, Z., V.: *Molodežnaja kul'tura...*, s. 92.

228 Fel'dštejn, D., I.: *Formalizm v vospitanii...*, s. 26-27; Bystrov, P.: *Desjať let peremen...*, s. 10.

229 Sundiev, I. J.: *Neformal'nye i samodejatel'nye...*, s. 104-105.

230 Fel'dštejn, D., I.: *Formalizm v vospitanii...*, s. 25.

231 Čurbanov, V., Nejlubin, A.: *Neformal'nye ob'jedinenija...*, s. 23-24.

232 Bystrov, P.: *Desjať let peremen...*, s. 17-18.

příležitost dělat agitaci a poznávat nálady lidí.²³³

Rozdílnost přístupů moci k něformálům se příliš nelišila od přístupu oficiálních organizací jako byl Komsomol – vždyť moc také ovlivňovala politiku oficiálních organizací. Proto nepřekvapí, že škála přístupů se pohybovala od úmyslné snahy ukázat něformaly jako nekompetentní, nebo jako škodlivé síly (kdy byly něformaly házeny do jednoho pytle se subkulturami jako byli pankáči, metalisté – tedy s něformaly, které budily odpor a neporozumění společnosti)²³⁴ po přístup „osvícených“ lidí, jako byl instruktor sevastopolského oblastního výboru („rajkomu“) KSSS v Moskvě V. Berezovskij, nebo instruktor čeremuškinského oblastního výboru KSSS tamtéž N. Krotov, kteří spolupracovali s představiteli něformálů.²³⁵ Krotov a Berezovskij nebyli fanatičtí komunisté, ale o neformální hnutí se živě zajímali a dokonce o něm napsali i knihu.²³⁶ Podobně otevřený byl i první tajemník sevastopolského rajkomu moskevské stranické organizace Alexej Brjačichin, který udržoval s něformaly kontakty a v sále rajkomu se dokonce scházely některé něformaly.²³⁷ Přístup něformálů k těmto stranickým „liberálům“ pak měl podle A. Šubina tři možnosti. Buď šlo o konfrontaci nebo nezájem, nebo šlo o jednotu pro boj s aparátem KSSS, nebo o jednotu pro podporu progresivních stranických struktur.²³⁸

Během přestavby došlo ze strany moci k řadě pokusů o omezení činnosti něformálů – šlo především o tak zvaná Dočasná pravidla zakazující nepovolené demonstrace,²³⁹ nebo Pokyn pro organizaci setkání, mítinků, pouličních pochodů a demonstrací v SSSR (byl tvrdší než „dočasná pravidla“; v platnost vstoupil 23. 8. 1987 z iniciativy Moskevského městského sovětu formou Usnesení o dočasných pravidlech konání demonstrací, mítinků a jiných akcí). Tato opatření umožnila tvrdší postup orgánů státní moci při represivních opatřeních proti pouličním akcím, takže není divu, že něformaly proti těmto opatřením často pořádaly petiční akce.²⁴⁰ V praxi šlo o to, že tato pravidla určovala postup při žádosti o povolení pouliční akce a dávala státním orgánům do ruky moc šikanovat a znesnadňovat něformálům organizaci svých akcí (odpovědné orgány měly možnost mítinky a jiné akce přenést, nebo zakázat na poslední chvíli). Dále byly stanoveny sankce za konání nepovolených akcí a to bylo jak

233 Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 142.

234 Ol'šanskij, D., V.: *Neformaly...*, s. 68-69.

235 Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 101-102.

236 Berezovskij, V., N., Krotov, N., I.: *Neformal'naja Rossija: O neformal'nych politizirovannyh dviženijach i gruppach v RSFSR*. Moskva 1990.

237 Ivanickij, V.: *Izбирatel'nye bloki...*, s. 288-289.

238 Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 142.

239 *Ibid.*, s. 167.

240 Ol'šanskij, D., V.: *Neformaly...*, s. 15.

odnětí svobody na 15 dní, nebo tisícirublové pokuty. Větší pravomoci byly také dány vojskům ministerstva vnitra.²⁴¹ Podobná opatření nutila lidi přemýšlet, jestli mají být nadále aktivní a v souvislosti s tím také bývá někdy srpen 1988 označován jako „chladný“, protože šlo o období, kdy byla tato opatření často uplatňována.²⁴² Podobná opatření byla přijata nejen v Moskvě, ale i v dalších městech včetně Leningradu.

Není pochyb, že v rámci něformalů působili příslušníci KGB – podle Andreje Boltjanského *Leningradská lidová fronta* nebyla v tomto směru výjimkou.²⁴³ Stejně tak existují názory, že byly snahy rozbít zevnitř jednotu organizací jako byl i *Organizační výbor MLF*.²⁴⁴ Přesto ovládnout tak masová hnutí z jednoho centra bylo takřka nemožné, protože tato hnutí měla často volnější konfederativní strukturu.²⁴⁵

Obecně snahy moci přistupovat k něformalům cestou „držení a nepuštění“ nebyly v podmínkách demokratizace předurčeny k úspěchu. Nové metody přístupu také vytvořeny nebyly. Postup moci skutečně někdy vypovídá o nepřipravenosti na nové realie.²⁴⁶

A proto jediné, na co se někdy mocenské struktury zmožily, byla represe. Již jsem se zmínil o akcích *Demokratického svazu*. Ale to nebyla jediná organizace mající incidenty s milicí – dále to byl seminář *Demokracie a humanismus*, nebo extremistická nacionálně-patriotická organizace *Paměť*. Tvrďší přístup moci byl i v Charkově, kde vyhrožovali něformalům, že je zavřou za protisovětskou činnost. Tvrdá represe byla i Rostově na Donu. Státní správa zkrátka nevěděla, jak odpovědět na novou realitu a tímto přístupem jen radikalizovala politizovanou společnost.²⁴⁷ Represe se neomezovala jen na politické něformaly – v lednu 1988 byla v Irkutsku milicí rozeznána demonstrace pro ochranu Bajkalu a její účastníci byli označeni za extremisty.²⁴⁸

241 Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 247.

242 *Ibid.*, s. 248; V létě 1988 nastala obava byrokracie z toho, že nemá situaci pod kontrolou, proto byla vytvořena pravidla konání veřejných demonstrací a také zvláštní pořádková policie, která byla aktivní od července 1988. Snahou těchto opatření bylo především zastavit pravidelné demonstrace na Puškinově náměstí v Moskvě. Následně byla rozeznána demonstrace v srpnu 1988 (na výročí Pražského jara) a tento tvrdý postup dal jasnou zprávu, jak bude s podobnými akcemi zacházeno. Navíc v roce 1988 byl přijat zákon o mitincích a demonstracích, který dával široká práva ministerstvu vnitra a jeho zvláštním pořádkovým jednotkám - Brovkin, V.: *Revolution from below...*, s. 237; a Geller, M., J.: *Istorija Rossii 1917-1995. 3 díl – Sed'moj sekretar'*. Blesk i niččeta Michaila Gorbačeva. Moskva 1996, s. 161.

243 Vzpomínky Andreje Boltjanského In: *Avtobiografija peterburgskogo gorsoveta (Lensoveta XXI sozyva) – 3 aprelja 1990-21 dekabrja 1993- Sankt-Peterburg 2005*, s. 155.

244 Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 221.

245 *Ibid.*, s. 304.

246 Ol'sanskij, D., V.: *Neformaly...*, s. 15.

247 Brovkin, V.: *Revolution from below...*, s. 236-237.

248 Ol'sanskij, D., V.: *Neformaly...*, s. 67-68.

Vůbec ukazování negativního obrazu něformalů bylo častou metodou přístupu k neformální politice. Na začátku 80. let byla veškerá nepovolená společenská aktivita ukazována jako téměř protispolečenská a byla snaha, aby ji měl pod kontrolou VLKSM. Stejně tak bývaly neformální aktivity ukazovány jako podřizování se Západu.²⁴⁹ Již jsem se zmiňoval o černobílé optice, kdy podle ideologie, nebo (ne)ochoty být loajální byl něformal označen buď jako konstruktivní, nebo nekonstruktivní,²⁵⁰ případně za sociální, nebo antisociální. Oblíbenou metodou bylo také přezírání něformalů v médiích. Když například organizace *FSK* pořádala demonstraci před budovou novin *Izvestija*, tak ty o tom nenapsaly ani řádku.²⁵¹

Podle P. Bystrova lze najít základní etapy rozvoje demokratického hnutí (což bylo podobné s politickými něformaly obecně). Nejdříve šlo o kooperační vztah s mocí, pak byla kooperace změněna na konkurenci moci a hnutí, následuje politický protiklad moci a hnutí až po praktické přerušení existence hnutí po vstupu lídrů do mocenských struktur.²⁵² Tyto etapy ukazují, jaké byly možnosti přístupů, ale v reálné situaci nešlo o tak jednoduché schéma.

Politika vůči něformalům se spíše jeví jako nekonzistentní, nedůvěřivá až někdy přehnaně vystrašená. Něformaly nebyly ani zcela potlačeny, ale ani jim nebylo vždy umožněno otevřeně fungovat. Docházelo k obtěžování, udělování pokut, i ke krátkodobým zadržení aktivistů. Pokud máme vysledovat alespoň základní tendence této dynamiky, tak v létě 1988 bylo kolem stranické konference relativně klidné klima. Ale na podzim 1988 se objevilo tvrdé zacházení s něformaly (byly rozehnány mítinky, někdy i násilně; a byla vedena represivní opatření, jako možnost odstříhnout něformalům telefony). Kolem kampaně k volbám do Sjezdu lidových zástupců v lednu 1989 byla něformalům opět umožněna větší aktivita (někteří autoři to označují jako období tzv. „srdečné byrokracie“, kdy řada oficiálních míst vyměnila zákaz za kladení podmínek, aby byly něformaly „uzákoněny“, nebo aby měly kde existovat).²⁵³ Ale po prohře stranických kandidátů ve volbách v roce 1989 nastává opět nová kampaň proti něformalům (oficiální místa obviňovala z neúspěchu ne sebe, ale něformaly, jež častovala označeními jako „extrémisté a demagogové“).²⁵⁴

Na plénu ÚV v dubnu 1989 byly dokonce řešeny otázky, zda má strana obnovit

249 Radzichovskij, L., A.: *Problemy psihologičesskogo...*, s. 21.

250 *Ibid.*, s. 25.

251 Brovkin, V.: *Revolution from below...*, s. 235.

252 Bystrov, P.: *Desjať let peremen...*, s. 9.

253 Čurbanov, V., Nejlubin, A.: *Neformal'nye ob'jedinenija...*, s. 13.

254 Brovkin, V.: *Revolution from below...*, s. 251.

kontrolu, a jaký by měl být přístup k něformálům. ÚV se nakonec postavilo proti útokům na stranické funkcionáře, což bylo označeno jako útok na sovětskou moc, a vyzvalo k okamžitým opatřením (hlavně proti *Demokratickému svazu*, který byl dokonce označen za „ideologické AIDS“; toto byl přístup v souladu se snahou ukázat něformaly jako bořivé, destabilizační a protizákonné síly).²⁵⁵ U postupů vůči *DS* dokonce byla použita argumentace, že potlačováním *DS* je chráněna společnost.²⁵⁶

Byly však situace, kdy represivní politika nemohla slavit úspěch – pokud se spojilo víc organizací dohromady, tak mocenské struktury musely být pozornější ve svém přístupu. Něformaly někdy dokonce společnou koordinací dosáhly ústupků ze strany moc. Například v Den ústavy v září 1988 se v Leningradě na 13 něformálů snažilo uskutečnit řadu setkání v podnicích a domech kultury protestující proti rozhodnutí Nejvyššího sovětu SSSR o pravidlech konání demonstrací a veřejných akcí. Ač si podali žádosti o povolení, tak jim byly většinou zamítnuty. Zástupci něformálů (*Demokratické perestrojky, LLF, Skupiny záchrany historických a kulturních památek*) zorganizovali delegaci ke stranickému vedení města se sdělením, že pokud jim nebudou akce povoleny, tak udělají nepovolené setkání. Obkom jim nakonec povolil setkání na stadionu Lokomotivu, kam přišlo asi 10 000 lidí. Oproti tomu tichý protest v říjnu téhož roku před Kazaňskou katedrálou, kam přišlo jen kolem 300 lidí byl velmi rychle rozehnán milicí a byly uděleny pokuty.²⁵⁷

Jak postupně rostla popularita a autorita něformálů, tak začala být moc podezřívavější a místo i předchozí koexistence nastává na určitých místech téměř politický boj. Ač byl v Jaroslavlí nejdříve obkom ve vztahu místní lidové frontě relativně tolerantní (tajemník obkomu Jaroslavle přijal představitele *JLF* a sice jim zakázal vlastní inzertní tabuli ve městě, ale za poplatek jim nabídl možnost vyvěšovat svůj bulletin na městských informačních tabulích), tak později se přátelštější vztah mění a nastává faktická politická konfrontace. V Jaroslavlí v roce 1989 byla lidová fronta tak silná, že se aktivně účastnila volební kampaně. Místní moc nemohla tak snadno zamezit alternativním kandidátům v kandidování. Lidová fronta tam také pečlivě sledovala porušování volebního zákona a získala si dokonce auru ochránce volebního zákona před machinacemi stranického aparátu. Ještě významnější úspěchy lidové fronty uvidíme v Leningradě. Jinde se však většinou mocenským strukturám podařilo zamezit alternativním kandidátům v registraci – v Rjazani například bylo iniciativní skupině

255 Brovkin, V.: *Revolution from below...*, s. 251-252.

256 Gromov, A., V., Kuzin, O., S.: *Něformaly...*, s. 195.

257 Brovkin, V.: *Revolution from below...*, s. 246-248.

zamezeno v konání místního nominačního setkání.²⁵⁸

Dalším příkladem úspěchu neformálních struktur v konfrontaci s mocenskými strukturami byla velmi dobře známá situace v Kujbyševě. Tam první tajemník místního obkomu E. F. Muravjev zakázal na začátku roku 1988 hru *Demokratizace*, což vyvolalo vlnu nespokojenosti. Nespokojenost byla dále prohloubena v souvislosti s delegací zástupců na 19. stranickou konferenci (za Kujbyšev bylo delegováno 5 ministrů, kteří ale neměli k městu vůbec žádný vztah, a řádní delegáti z Kujbyševa byli ignorováni). To vyvolalo řadu protestů a demonstrací, na základě kterých vznikla lidová fronta, jejíž prvním úspěchem bylo právě sesazení Muravjeva z funkce místního prvního tajemníka.²⁵⁹

Zcela jistě byly volby v roce 1989 a také v roce 1990 silným politizačním faktorem. Prohlášení, opatření a hrozby ze strany moci ukazují na to, že strana byla vyděšena vzrůstem těchto nových společenských sil a to hlavně právě před volbami v roce 1989. Během těchto voleb byl proto také porušován volební zákon tím, že byli protlačeni na volebních setkáních loajální lidé. Opoziční kandidáti byli často obtěžováni stejně jako nominační iniciativy obyvatel.²⁶⁰ To se voličům samozřejmě nelíbilo, a proto rostla podpora neformálních sdružení, které proti podobným postupům vystupovaly.

Shrnutí vztahu moci a něformalů je takové, že šlo o dynamický a nejednoznačný vztah.²⁶¹ Kontakty byly různorodějšího charakteru – jedna část vedoucích systému pokračovala starými metodami (rozhánávání mítinků a represe), zatímco druhá část spolupracovala s něformaly a poskytovala jim prostor pro setkání, povolovala jim určité akce.²⁶² V některých případech docházelo k plodné spolupráci, zatímco jinde byly jejich kontakty vyhroceny (ať už šlo o tvrdé potlačování mítinků, nebo o masové protestní akce proti neoblíbeným činovníkům). Vždy však záleželo na konkrétní situaci a z tohoto důvodu je těžké charakterizovat tento vztah jinak než jako dynamický a komplexní.

1. 10 Vztahy mezi jednotlivými něformaly

Pokud bychom hledali jednoznačnou a jasnou odpověď na otázku, jaké byly vztahy mezi jednotlivými něformaly, tak bychom pravděpodobně byli stejně zklamáni

258 Brovkin, V.: *Revolution from below...*, s. 250.

259 *Ibid.*, s. 236.

260 *Ibid.*, s. 248-249.

261 Dynamice přístupu moci k něformalům se podrobněji věnuje Vera Tolz - Tolz, V.: *A New Approach to Informal Groups*. In: *Radio Liberty Report on the USSR*. Vol. 2, č. 10 (9. března 1990), s. 1-3.

262 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty...*, s. 122.

jako v případě otázky předchozí. I když by se na první pohled mohlo zdát, že když byly neformaly součástí jednoho společenského neformálního hnutí vzniklého v rámci administrativně-byrokratického systému tak, že převládala v jejich vztazích solidární spolupráce, nebylo tomu vždy tak.²⁶³ Zde hrály roli jak ideologické ohledy, tak i aspirace lídrů jednotlivých neformalů.²⁶⁴

Něformaly proto často stály vůči sobě v opozici a to i přes to (nebo možná právě proto), že zrovna zastávaly stejnou, nebo podobnou orientaci.²⁶⁵ V některých případech docházelo ke konfliktům v rámci jedné organizace, která se kvůli existenci frakcí rozštěpila na více sdružení. Je zřejmé, že možnosti spolupráce takto vzniklých neformalů pak byly značně omezené. To byl také případ nacionálně-patriotických sdružení, která i když vyznávala podobné hodnoty, tak u nich často nebylo možné hovořit o spolupráci.

Vztahy mezi neformaly mohly být i vyhrcořenějšího charakteru. Zde nehrály roli konflikty lídrů, ale spíš ideologické neslučitelnosti. Znamé byly konflikty *Demokratického Ruska*²⁶⁶ na jedné straně a *Bloku společensko-patriotických hnutí Ruska*.²⁶⁷ Stejně tak v Leningradě existovaly napjaté vztahy mezi demokratickými neformaly a nacionálně-patriotickými organizacemi.²⁶⁸ Jablkem sváru zde byl především fakt, že nacionál-patrioté se nebránili spolupráci se stranickým aparátem (dokonce spolu tyto skupiny v roce 1990 vytvořily společný volební blok, o čemž je více informací v druhé části věnující se Leningradu), což byl pro demokratické neformaly odvěký nepřítel a původce všeho zlého ve společnosti. Proto demokratické neformaly pořádaly demonstrace proti tomuto spojenectví. Na druhou stranu Blok patriotických sil Ruska publikoval texty a prohlášení zaměřené proti demokratickým organizacím jako byly *Leningradská lidová fronta*, *Demokratické volby-90*, nebo *Demokratický svaz*.²⁶⁹ Konflikty byly i mezi některými lidovými frontami (což potvrzuje fakt, že neexistovala žádná celoruská lidová fronta), konkrétně docházelo k soupeření mezi *MLF* a *Ruskou lidovou frontou* (která byla založená v prosinci 1988

263 Maljutin, M.: Neformaly v perestrojke...s. 211.

264 Čurbanov, V., Nejlubin, A.: Neformal'nye ob'jedinenija..., s. 37.

265 Ibid., s. 12.

266 Demokratické Rusko sice nelze považovat za neformal – šlo spíše o společenské demokratické hnutí, ale přesto tento příklad není na škodu, protože podobný konflikt byl obecně mezi nacionálně-patriotickými neformaly a těmi demokratickými.

267 Šubin, A., V.: Predennaja demokratija..., s. 316.

268 „Ostanovite čumu nacional-kommunizma“ In: Obščestvennaja žižň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 240; „Otevřený dopis členů Leningradské tribuny V. J. Chodyrevovi a G. P. Voščininovi“ In: Obščestvennaja žižň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 241-242.

269 „Výzva k voličům-leningradcům“ In: Obščestvennaja žižň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 247-249.

patrioticky orientovaným V. Skurlatovem a byla to antikomunistická organizace).²⁷⁰ *MLF* vedla nelítostný boj s myšlenkou vytvoření Ruské lidové fronty a i Ruského demokratického svazu, protože nechtěla odpovídat za pozice regionálních lidových front.²⁷¹ Těžká spolupráce byla z ideologických důvodů také mezi *Moskevskou tribunou* a *Demokratickým svazem*.²⁷² A i v Kujbyševě nebyly vždy vztahy něformalů dobré. Fungovaly tam totiž tři podobné něformaly – *Lidová fronta pomoci perestrojce*, *Lidová fronta Kujbyševa* a *Sdružení straníků perestrojky* a tyto tři organizace proti sobě dokonce někdy používaly podobné praktiky, jako dřív proti nim používala moc.²⁷³ Kolem roku 1989 v souvislosti s kampaní do voleb do SLZ SSSR docházelo k politizaci programů a něformaly tehdy šly i proti sobě a soupeřily mezi sebou.²⁷⁴

V Moskvě dokonce docházelo mezi určitými něformaly k násilným střetům. Bylo to mezi takzvanými „ljubery“ (ti bojovali proti všem „cizím a negativním vlivům“ ve společnosti a snažili se ji „očistit a ozdravit“) a příznivci metalové hudby, hippies, ale i jinými něformaly.²⁷⁵ Tito „ljubeři“ sice nebyli politicky zaměřeni, ale řada demokratických něformalů se proti jejich chování stavěla.²⁷⁶

Konflikty se objevovaly i mezi novějšími lidovými frontami a staršími kluby, protože kluby měly obavy ze široké podpory a také se obávaly ztráty vedení neformálního hnutí.²⁷⁷ Vztahy mezi staršími a novějšími něformaly podobného zaměření byly vůbec zajímavým případem – novým skupinám ty starší někdy chtěly poskytnout pomoc při jejich vzniku, což však ne vždy bylo nezištné. Někdy šlo o velmi pragmatický přístup, kdy to mělo sloužit jako nástroj určitého vlivu a nebo jako cesta přetažení členstva.²⁷⁸ Jistého pragmatismu používal i *Demokratický svaz*, který se snažil využít mítinky jiných něformalů (jako mítinky Memoriálu) pro svou vlastní agitaci.²⁷⁹

Na druhou stranu, pokud šlo něformalům o společnou věc, tak byly ochotné spolupracovat. Ve větších městech tak docházelo nejen k soupeření, ale byla zde i snaha

270 Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 285.

271 M. Maljutin In: Pečenev, V., A. (red): *Neformaly...*, s. 253-254.

272 Brovkin, V.: *Revolution from below...*, s. 252.

273 Mindubajev, Z.: *Uroki odnoj otstavki*. In: Pečenev, V., A. (red): *Neformaly: Kto oni? Kuda zovut?*. Moskva 1990, s. 230.

274 Čurbanov, V., Nejlubin, A.: *Neformal'nye ob'jedinenija...*, s. 14.

275 Podle D. Feldštějna sice někdy docházelo mezi hippies a ljubery k nesnášenlivosti, ale i přesto k sobě tyto skupiny měly navzájem blíže než třeba k normální mládeži. Fel'dštejn, D., I.: *Psichologo-pedagogičeskie aspekty...*, s. 10; Na druhou stranu podle L. A. Radzichovského však mládež aktivní v něformalech neměla nějaké specifické psychologické rysy, které by ji odlišovaly od ostatní mládeže – Radzichovskij, L., A.: *Problemy psichologičesskogo rassmotrenija...*, s. 17.

276 Ol'sanskij, D., V.: *Neformaly...*, s. 15, 45-46.

277 Brovkin, V.: *Revolution from below...*, s. 240.

278 Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 210.

279 Gromov, A., V., Kuzin, O., S.: *Neformaly...*, s. 109.

o konstruktivní a zakladatelskou činnost, o informační výměnu a koordinaci činnosti nad společnými projekty.²⁸⁰ Ve velkých městech (jako v Moskvě, Leningradě, ale i v Kijevě, nebo v Minsku) pak spolu rozdílné skupiny byly v interakci, znaly se, přecházelo mezi nimi členstvo.²⁸¹

Vztahy něformalů měly i své regionální odlišnosti – v Leningradě byl klidně možný společný mítink lidové fronty a *Demokratického svazu*, kdežto v Moskvě to bylo od počátku nemožné, protože v Moskvě vznikala *MLF* v jasné opozici vůči *DS* a i *Paměti*.²⁸² Pro členy *LLF* byl přístup k *Demokratickému svazu* asi takový, že se jim dobře poslouchalo, co *DS* říkali (odmítání komunismu, nazývání věcí pravým jménem), ale nelíbily se jim jejich metody, které jim přišly moc radikální a nekonstruktivní. I v Leningradě tak někdy docházelo k určitým neshodám.²⁸³

Je tedy vidět, že vztahy mezi něformaly nebyly tak jednoznačné, jak by se mohlo na první pohled zdát, a že ve vzájemných vztazích hrály roli záležitosti jako ideologické ohledy, ambice lídrů, ale i pragmatismus a regionální odlišnosti.

1. 11 Osud politických něformalů po rozpadu SSSR

Pokud si klademe otázku, co se s něformaly stalo po rozpadu SSSR, tak je nutné připomenout na rozlišení, které jsem již naznačil dříve – musíme rozlišit mezi něformaly jakožto organizacemi a něformaly jakožto samotnými lidmi (to jest členy něformalů).

Domnívám se, že něformaly jakožto organizace byly skutečně vázány na specifické podmínky perestrojky a jejich činnost přestává mít s koncem přestavby (a hlavně s koncem existence administrativně-byrokratického systému navzdory kterému původně vznikly) smysl.²⁸⁴ Jsem dále toho názoru, že něformaly na počátku 90. let 20. století ustupují organizacím daleko vhodnějším pro nové podmínky a těmito organizacemi jsou politické strany. Také z mnoha něformalů se skutečně politické strany staly a v těchto případech není pochyb o tom, že něformaly fungovaly jako určité zárodky politických stran,²⁸⁵ neboli jako tak zvané „proto-strany“.

280 Ol'šanskij, D., V.: *Neformaly...*, s. 15-16.

281 Radzichovskij, L., A.: *Problemy psihologičesskogo rassmotrenija...*, s. 25.

282 M. Maljutin In: Pečenev, V., A. (red): *Neformaly...*, s. 253-254.

283 Brovkin, V.: *Revolution from below...*, s. 244.

284 Stejný názor zastává P. Bystrov - Bystrov, P.: *Desjat' let peremen...*, s. 32.

285 Pečenev, V., A. (red): *Neformaly...*, s. 5; Čichun, C.: *Mnogopartijnost' v sovremennoj...*, s. 11; A. Šubin označuje rozvoj neformálního hnutí pojmem informální revoluce (podle spojení slov informační a neformální) a podle něj má v roce 1991 tato revoluce sestupnou tendenci. Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 205.

Zajímavé je, že již dříve klesá vliv něformalů²⁸⁶ především v souvislosti se vznikem jiných mocenských center. Těmito centry myslím především nové legislativní orgány a orgány místní samosprávy, tedy reformované sověty. Ty také kumulují politickou moc a strhávají na sebe pozornost. K úpadku zájmu o něformaly a jejich vlivu jistě přispěla prohlubující se hospodářská krize nutící lidi myslet více než na politické dění na to, jak vyžít.²⁸⁷ I proto masově zaměřené něformaly ztrácí na aktuálnosti.

Pokud hovoříme o něformalech jako o lidech, tak právě z lídrů neformálního hnutí se velmi často stávají profesionální politici (pochopitelně nejsou „neformální“), kteří jsou aktivní ve veřejném životě i dnes. Hesla a cíle něformalů doby přestavby však již dnes nejsou aktuální. Stejně tak některé něformaly po vstupu svých lídrů k moci přerušily činnost, protože je neměl kdo vést. Podle P. Bystrova po letech 1991/1992 z původních organizací reálně fungovalo tak 15-20 %.²⁸⁸ Řada aktivistů si tak našla cestu do oblastí jako byznys, publicistika, věda, nebo pedagogika.²⁸⁹ Jen málokdo zkrátka zcela opustil to, čemu něformaly říkaly „aktivní životní postoj“.

Někteří něformálové na druhou stranu z politiky po její profesionalizaci odcházejí a naopak se snaží dotvářet struktury občanské společnosti, takže neformální hnutí jistě může být označeno i za jistého původce rozvoje občanské společnosti v Rusku.²⁹⁰

Na druhou stranu je třeba uvést, že některé organizace výjimečně ještě fungovaly určitou dobu po rozpadu SSSR – například *Konfederace anarcho-syndikalistů* dodnes formálně existuje, ale její lídři se po roce 1991 soustřeďují na práci v odborovém, ekologickém hnutí či v žurnalistice. Tato organizace se v podstatě zahnila do kouta, odkud nebylo možné dělat reálnou politiku a stala se z ní spíš kulturní záležitost než organizace s politickým potenciálem.²⁹¹ Podobně fungovalo i *Něvské obvodní oddělení Leningradské lidové fronty* a to do konce tisíciletí, ale ve srovnání s původní masovou *LLF* to již byla jen malá nevýznamná epizoda.²⁹²

S nástupem nové politické doby po rozpadu SSSR se náhle ukázalo, že něformaly nejsou vidět a že tento jev zmizel z politické scény. Zůstala jen mládežnická subkulturní sdružení a opoziční (často radikální) formace, které se nemohly stát

286 Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 291.

287 *Ibid.*, s. 335; Kocjubinskij, D.: *Novejšaja istorija odnogo...*, s. 19-20.

288 Bystrov, P.: *Desjať let peremen...*, s. 20.

289 *Ibid.*, s. 17; Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 355.

290 *Ibid.*, s. 310-311.

291 *Ibid.*, s. 262.

292 Rozhovor s Jurijem Michajlovičem Něstěrovem z roku 2008 In: *Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991*. Sankt-Peterburg 2009, s. 582.

oficiálními společenskými organizacemi.²⁹³ Dále došlo k poklesu aktivních lidí a otěže přebrala nová sdružení – především tedy politické strany.²⁹⁴ Co se týká lidí, tak ti buď zůstali v politice, nebo se věnují jiným oblastem lidské činnosti. Ale hovořit o nich dnes jako o něformalech ztratilo smysl. Tento termín je dnes používán spíše v přístupu k různým subkulturám a lidem blíže k okraji společnosti.

2. Druhá část – Leningrad a něformaly

V této části se již dostáváme k situaci neformální politiky na území Leningradu. Součástí této části je stručná charakteristika situace, v jaké se Leningrad v období perestrojky nacházel. Hlavní pozornost je samozřejmě věnována samotným leningradským politickým něformalům. V tomto bodě se nesnažím představit všechny neformální politické organizace, které na území Leningradu a jeho oblasti působily – to není s ohledem na jejich množství v podstatě ani možné.²⁹⁵ Soustředím se proto jen na ty známější a významnější a také na ty, které měly největší vliv na politické dění v Leningradě. Jde tedy představení těch nejvýznamnějších členů leningradské neformální politiky. Nemůže chybět ani informace o důležitých místech, osobnostech a událostech neformálního hnutí v „městě na Něvě“.

2.1 „Severní Palmira“

Název v začátku této kapitoly je staré označení po Sankt-Petersburg, který připomíná bohatou historii tohoto města. Vždyť Petrohrad byl také dvě stě let hlavním městem carského Ruska, byla to „kolébka revoluce“ a vždy to byla důležitá kulturní, společenská a i politická metropole. Proto poté, co se z něj v roce 1918 stává „druhé hlavní město“, se Petrohrad nechtěl smířit pouze se statutem provinčního města. Snažil se o zachování vysoké úrovně kultury, vědy a vzdělání a stavěl se do pozice symbolu evropského rozvoje Ruska, což nakonec je patrné i v architektuře a v kulturních a historických tradicích tohoto města.²⁹⁶ Obyvatelé Petrohradu (od roku 1924

293 Kozlov, A., A., Kanajan, V., A. (reds): *Neformal'nye moloděžnye...*, s. 12.

294 Barsenkov, A., S.: *Reformy Gorbačeva i sud'ba sojuznogo gosudarstva 1985-1991*. Moskva 2001, s. 37.

295 Sborník pramenů „Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki“ uvádí pro Leningrad jména více než 250 společenských hnutí, klubů a sdružení - *Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991*. Sankt-Peterburg 2009, s. 749-755.

296 Bystrov, P.: *Desjať let peremen...*, s. 16.

Leningradu) přistupovali vždy k Moskvanům jako k obyvatelům „velké vesnice“. Na druhou stranu Moskva měla strach z leningradské politické elity, a tak se někdy uchýlovala k represím (jako na konci 20. let, při událostech souvisejících s vraždou S. M. Kirova v roce 1934, nebo s tak zvanou „leningradskou aférou“ na konci 40. let).

V důsledku se ochráncem čistoty myšlenek stalo konzervativní leningradské vedení, které někdy bylo (podle slov autorů publikace Severnaja Pal'mira) v ideologických ohledech „papežštější než papež“. Především za prvního tajemníka Romanova z města prchá část tvůrčí a humanitní inteligence a Leningrad také získal více provinciální rysy. Z města se postupně stalo centrum vědy s řadou univerzit a muzeí, ale také město s vysoce rozvinutým průmyslem (70 % pracujících v průmyslu tam pracovalo dle objednávek vojenských oddělení).²⁹⁷

Dílním cílem této práce je alespoň zčásti relativizovat názor, že hlavním místem neformální politiky byla Moskva. Uvidíme totiž, že vývoj a situace v Leningradě byly minimálně srovnatelné a že projevy neformální politiky zde měly i velmi konkrétní důsledky na politický život města a oblasti. Sociálně-kulturní statut města, jeho historicko-kulturní tradice a především sociálně-profesní struktura jeho obyvatelstva umožnily rozvoj především politických něformalů s demokratickou orientací.²⁹⁸ Jistou roli zcela určitě hrála i geografická poloha Leningradu a konkrétně jeho blízkost Pobaltí – *Leningradská lidová fronta* se inspirovala lidovými frontami v Pobaltí, což je nakonec patrné i z jejího názvu.

Rozvoj demokratického a neformálního hnutí v Leningradu lze považovat i za snahu získat opět celosvazový význam a pozvednout město nad pozici provinční metropole (s touto snahou souvisely i jiné konkrétní iniciativy, jako obnovení Muzea obrany Leningradu, diskuze o budoucnosti Leningradu, oprava hodin Petropavlovské katedrály, nebo vznik Fondu obrození Leningradu).²⁹⁹ Touha o povznesení Leningradu souvisela s tím, že tam většina lidí myslela na celou zem a ne město. Tito lidé se chtěli stát politiky celosvazové úrovně. Například v programu *Leningradské lidové fronty* se o problémech města mluvilo málo.³⁰⁰

V Leningradě v roce 1985 žilo přibližně 4,9 milionu lidí, žilo tam hodně migrantů, hodně žen (60 %), a také hodně inženýrů (ze 40 % s vysokou školou, nebo středním odborným vzděláním), pedagogů a humanitních vědců bylo na druhou stranu jen asi 20 %. I tyto podmínky pomohly k tomu, že v Leningradě bylo přestavbové hnutí

297 Severnaja Pal'mira (analiz, prognoz, razrabotki), číslo 3, Sankt-Peterburg, 5/1994, s. 4-5.

298 Bystrov, P.: Desjať let peremen..., s. 16.

299 Kocjubinskij, D.: Novejšaja istorija odnogo..., s. 16-17.

300 Ibid., s. 10, 25.

masové. Navíc na půdě vědecko-technických institutů, kterých zde byl dostatek, panovala relativně otevřená atmosféra, ve které lidé poměrně svobodně mohli diskutovat. Pracovníci v těchto institucích také měli jistý přístup k reprografické technice, což usnadnilo šíření samizdatu a dalších tiskovin.³⁰¹ Samizdat byl v Leningradě obecně velmi důležitý. Skoro každá organizace měla své periodikum, ve kterých byly otiskovány různé dokumenty a i velká část předvolebních lístků pro zásadní volební kampaně v letech 1989 a 1990.³⁰² Podle některých autorů se neformální tisk četl dokonce víc než nejliberálnější oficiální publikace.³⁰³

Charakteristické pro Leningrad byla tradičně (od dob Romanova) konzervativní moc, se kterou se neformaly musely potýkat. Odpor chovaný konzervativním stranickým vedením vůči neformálnímu hnutí neformaly radikalizoval,³⁰⁴ a i proto se leningradským neformalům podařilo dosáhnout v politické oblasti relativních úspěchů. Demokraticky zaměřené neformaly zde totiž měly masovou podporu obyvatelstva, které sympatizovalo s hesly a cíli neformalů a také je podporovalo.

Hlavním problémem Leningradu na přelomu 80. a 90 let byla pravděpodobně rozestavěná přehrada. Ta byla symbolem jakési komunistické přehrady demokratickému rozvoji a leningradci k ní měli podobný vztah jako měli Němci k Berlínské zdi. Na druhou stranu Leningradci ale nevěděli, co s ní udělat (pokud by byla dokončena, tak by to stálo hodně peněz a zhoršila by se ekologická situace, a pokud by měla být zničena, tak by to bylo ještě horší z ekologického hlediska). Přehrada byla také ukázkou rozhodnutí, kdy jde o příkaz shora bez ohledu na vůli lidí (proti stavbě přehrady protestovaly hlavně ekologicky zaměřené organizace Leningradu jako například ekologické sdružení *Delta*).³⁰⁵

Problémem zcela jiného rázu byli leningradští fašisté – v Leningradě údajně existovala jejich nejsilnější organizace v zemi, a tak i tam docházelo z jejich strany ke kriminalitě, vraždám, znásilněním, mučením a výtržnostem.³⁰⁶

V Leningradě bylo dále velmi silné hnutí na ochranu historických a kulturních památek. Existovala zde *Skupina záchrany historických a kulturních památek*, jejímž lídrem byl A. Kovaljov. Tato organizace fungovala při Leningradském centru tvůrčí

301 Obščestvennaja žizň Leningrada..., s. 6-7.

302 Alekseev, N., A.: Ob archive-kolekcii netradicionnykh periodičeskikh izdanij i dokumentov obščestvennykh dviženij SSSR perioda perestrojki. In: SOCIS: Sociologičeskije issledovanija. Moskva, 11/ 1991, s. 85.

303 Kozlov, A., A., Kanajan, V., A. (reds): Neformal'nye moloděžnye..., s. 11.

304 Obščestvennaja žizň Leningrada..., s. 9.

305 Kocjubinskij, D.: Novejšaja istorija odnogo..., s. 26-27.

306 Více o problému viz: Gromov, A., V., Kuzin, O., S.: Neformaly..., s. 37-41.

iniciativy při městském výboru VLSKM (to ostatně poskytovalo organizační a finanční pomoc i dalším organizacím – i spolku *Memoriál*, skupině *Delta* a dalším).³⁰⁷ *Skupina záchrany* byla součástí širšího hnutí označovaného jako „ekologie kultury“ a cílem organizace byla především záchrana architektonických památek od jejich zničení městskými staviteli. Známým případem, u kterého se leningradská *Skupina záchrany* angažovala, byla snaha místních mocenských orgánů zbourat historicky významný dům Delviga, který se něformalům také podařilo zachránit. Naopak neúspěchem skončila snaha zachránit hotel Angleter (tam v jedné místnosti zemřel za nevyjasněných okolností spisovatel a básník Sergej Jesenin). Hotel byl přes odpor veřejnosti zbourán. Lidem vadilo nejen jeho zbourání, ale hlavně aparátní rozhodnutí o něm (bylo učiněno shora podobně jako rozhodnutí o stavbě přehrady). Tato aféra podstatně vyburcovala a radikalizovala lidi a pomohla k růstu demokratického hnutí a demokratických něformalů v Leningradě.³⁰⁸ *Skupina záchrany* čítala až 150 lidí, ale většina z tohoto počtu byli jen pasivní posluchači.³⁰⁹ Kromě toho byly součástí ekokulturního hnutí³¹⁰ skupiny bojující za návrat historických jmen (vadilo hlavně jméno Ždanova v názvu univerzity), nebo skupina *ERA* (šlo o zkratku pro *Ekologii řadové architektury*). Ta se pokoušela zachovat v Leningradě všechny budovy z doby před válkou nezničené bombardováním a ostřelováním.³¹¹

2. 2 Organizace

Následující kapitoly jsou zaměřeny na představení jednotlivých leningradských něformalů. Jde vesměs vždy o skupiny v Leningradě známé, které se těšily určité podpoře ve společnosti. Uvidíme, že v Leningradě byla zastoupena celá škála různých organizací, které se mezi sebou lišily. Největší pozornost je pak věnována organizacím demokratického směřování (*LLF*, klub *Perestrojka*, *Volby-89*, *Demokratické volby-90* a *Demokratický svaz*), protože ty měly buď největší vliv na politický a společenský

307 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty...*, s. 99; Ke konci roku 1986 bylo zřízeno Leningradské oddělení sovětského fondu kultury, které dále poskytovalo oficiální statut pro mnohé leningradské něformaly - *Obščestvennaja žizň Leningrada...*, s. 10.

308 *Ibid.*, s. 10.

309 Rozhovor s Alexejem Anatoljevičem Kovlajovem z roku 2008 In: *Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991*. Sankt-Peterburg 2009, s. 529.

310 Pod pojmem „ekologie kultury“ se neskryvala jen snaha o obnovu kulturních památek, ale i obecnější regenerace kultury a formování duchovně-mravní a občansky odpovědné lidské společnosti - Sikevič, Z., V.: *Molodežnaja kul'tura...*, s. 101-102.

311 Gromov, A., V., Kuzin, O., S.: *Neformaly...*, s. 103.

život Leningradu a nebo měly nejmasovější podporu.

Není bohužel možné o všech těchto něformálech vždy poskytnout vyčerpávající informace s ohledem na dostupnost materiálů, ale dovolím si tvrdit, že základní informace se mi podařilo nashromáždit.

2. 2. 1 Demokratický svaz

V Leningradě se pobočka *Demokratického svazu (DS)* jmenovala celým názvem *Severo-západní regionální oddělení Demokratického svazu* (protože *Demokratický svaz* byl celo-svazovou strukturou a měl svá regionální oddělení). Původně vznikl v květnu 1988 v Moskvě (za účasti asi 150 lidí z 27 měst, ale v poslední den sjezdu byli deportováni lidé bez trvalého bydliště v Moskvě, a tak nemohly být přijaty stanovy a zvoleny vedoucí orgány).³¹² *DS* vznikl na základě semináře zaměřeného na ochranu lidských práv *Demokracie a humanismus* (který vedla Valerie Novodvorská), skupin *Důvěra* (vedeno Jekatěrinou Podolceovou; celým názvem *Skupina pro vytvoření důvěry mezi Východem a Západem*) a *Perestrojka* (jejímiž iniciátory byli V. Novodvorská, I. Carkov, D. Debrjanská, V. Kuzin a J. Skubko). V červnu 1988 se pak konala zřizující konference *DS* v Leningradě (zakládajícími členy byli J. A. Rybakov, J. L. Podolceová, V. V. Těrechov, M. Ferdman, V. V. Skojpeda a I. I. Sošnikov).³¹³ Na zřizující konferenci byla přijata tak zvaná Výzva *DS*, což bylo jakési programové prohlášení.³¹⁴

DS byl pro nenásilnou změnu systému SSSR na principech evropského liberalismu (dle hesla, že „člověk se rodí svobodný a žádná ideologie, nebo sociální ideál mu nenahradí ztrátu této svobody“), pro právo pochybovat, hledat, nesouhlasit s většinou, obhajovat své postoje. Podle *DS* se od roku 1917 lidé v Rusku vzdávali své svobody. *DS* dále bojoval proti monopolu KSSS (na pravdu, na politickou moc, na ekonomický a duchovní život společnosti), proti násilí jako politickému nástroji (logicky také proti stalinismu a „rudému teroru“, kolektivizaci a proti potírání disentu) a obecně proti totalitarismu.³¹⁵ Dalšími cíli bylo zavedení demokracie skrze de-

312 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty...*, s. 29.

313 *Ibid.*, s. 103; *Obščestvennaja žizň Leningrada...*, s. 704.

314 Výzva obsahuje požadavky jako obnovení občanských a politických práv, nečekat, co udělá Gorbačov. Dále se staví proti byrokracii a stranickým činovníkům, monopolu moci, proti odklonu od demokratických principů, touží po dání moci lidu, pro multipartismus, svobodné zvolené lidové poslance, kterým má být předána veškerá moc, a pro smíšenou ekonomiku – „Výzva Demokratického svazu“ In: *Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991*. Sankt-Peterburg 2009, s. 102-103.

315 *Obščestvennaja žizň Leningrada...*, s. 11.

ideologizaci státu, vyrovnání ideologií KSSS s ostatními. Pro *DS* bylo důležité nejen modifikovat společenský systém SSSR, ale celý ho od základu změnit. Je však třeba objektivně uznat, že většinou (podobně jako i u jiných něformalů) lidé z *DS* nevěděli, jakými konkrétními kroky k těmto cílům dospět a upřímně řečeno ani nebylo v jejich silách politický a společenský systém změnit.³¹⁶ Někdy se *DS* také uchýloval k jistému populismu (když například vyzýval ke zkrácení pracovní doby a zvýšení platů).³¹⁷

DS zastával především hodnoty jako zastupitelská parlamentní demokracie na všech úrovních, pluralismus, multipartismus, kapitalistická ekonomika bez byrokratického diktátu s osobním vlastnictvím výrobních prostředků a občanské svobody. V principu byl pro změnu společenského a politického systému SSSR (byla to zřejmě jediná organizace otevřeně opoziční vůči KSSS)³¹⁸, což však řadě lidí tehdy přišlo nepřiměřené, vadil jim krajní slovní radikalismus a obviňovali *DS* z nekonstruktivnosti.³¹⁹

Demokratický svaz byl skutečně určitým politickým dráždidlem, a proto mu býval někdy přisuzován politický extrémismus (extrémismem se v tomto případě nemyslelo použití zbraní, ale demonstrativní neuznání stávajícího režimu a jeho zákonů). Na druhou stranu jejich principy v podstatě odpovídali názorům širší demokratické společnosti - jen byly zformulovány do šokující formy. Proto se jejich akce často proměňovaly ve střety s milicí a agitátoři *DS* demonstrativně trpěli (byli bití, zavírání na 15 dní a všemožně obtěžování).³²⁰ Členové *DS* také neuznávaly žádné mocenské orgány.³²¹ Někdy se snažili pořádkové složky vyprovokovat k zatýkání a k nezákonným postupům, aby je tak v očích veřejnosti diskreditovali (zásahy milice si někdy natáčeli a fotili).³²² A s několika lidmi z vedení leningradského *DS* dokonce vedlo KGB vyšetřování kvůli „šíření dokumentů diskreditujících sovětský sociální řád“ (podle článku 64 trestního zákoníku).³²³

Demokratický svaz si sice někdy říkal opoziční strana, ale působili tam lidé různých politických přesvědčení (demokratičtí komunisté, sociální demokraté, liberální

316 Mjalo, K., G.: Vremja vybora..., s. 134-137; Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: Dissidenty..., s. 29.

317 Gromov, A., V., Kuzin, O., S.: Neformaly..., s. 233-235, 238; Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: Dissidenty..., s. 29-31.

318 Ibid., s. 33.

319 Šubin, A., V.: Predennaja demokratija..., s. 179-180.

320 Ibid., s. 181.

321 V'junickij, V.: <<Demokratičeskij sojuz>> bez..., s. 201-202.

322 Ibid., s. 187-191; Gromov, A., V., Kuzin, O., S.: Neformaly..., s. 239-241.

323 Brovkin, V.: Revolution from below..., s. 248.

a křesťanští demokraté).³²⁴ V rámci *DS* formálně působily 3 frakce: liberálně-demokratická, podporující normy buržoazní demokracie (představitelkou byla V. Novodvorská), sociálně-demokratická podporující smíšenou ekonomiku švédského a rakouského typu (A. Lukašev, J. Skubko), a komunisticko-demokratická, která byla nejkritičtější vůči KSSS a komunismu (představitelem například A. Grjazanov).³²⁵

Velmi důležitý byl bojkot volební účasti ze strany *DS*. V roce 1989 se sice neúspěšně snažili protlačit své kandidáty do voleb, ale poté (v následujícím roce) již volby záměrně bojkotovali a to z toho důvodu, že se obávali, že by režim zůstal stejný a z *DS* by se stala jen dekorativní ozdoba starého nezměněného systému.³²⁶

Přímým následovníkem *DS* byla organizace *Ruský svaz mladých demokratů (RSMD)*. Jestliže se členové *DS* označovali jako opoziční strana, tak *RSMD* byl strukturou opoziční vůči VLKSM. Byl založen na konferenci v květnu 1989 a jeho politická platforma a stanovy byly velmi podobné až shodné s *DS*. Někdy býval označován jako „dítě *DS*“.³²⁷

Oproti jiným organizacím nebyl *DS* organizací masovou (nebylo tolik lidí, kteří by chtěli absolvovat střety s pořádkovými jednotkami) a *DS* ani nebyl schopen vést masové antinomenklатурní hnutí. Ale jeho činnost byla důležitá pro vývoj myšlenek ostatních něformalů (včetně členů *LLF*).³²⁸

2. 2. 2 Memoriál

V Leningradě také působilo regionální oddělení *Spolku Memoriál* (celý název byl *Dobročinný historicko-vzdělávací spolek Memoriál*). Ten vznikl v létě 1987 na základě hnutí pro vytvoření památníku obětem politických represí sovětského režimu (iniciativní skupinu tvořili J. M. Prošinová, M. G. Žženovová, G. S. Lebeděv, T. B. Pritkinová; předsedy spolku byli v různé době V. V. Jofe, J. B. Ljuba, B. P. Pustynceva).

Hlavní aktivity *Memoriálu* byly sociální (zdravotní, materiální a morální pomoc bývalým politickým vězňům a jejich příbuzným), právní (právní konzultace, občanské akce, antifašistická a vězeňská komise) a historicko-vzdělávací (bylo vytvořeno vědecko-informační centrum *Memoriál* a vzdělávací centrum s muzeem a diskuzním a mládežnickým klubem). *Memoriál* dále organizoval setkání bývalých politických

324 Gromov, A., V., Kuzin, O., S.: *Neformaly...*, s. 227-229, 231.

325 V'junickij, V.: <<Demokratičeskij sojuz>> bez..., s. 187-191.

326 Rozhovor s Julijem Andrejevičem Rybakovem z roku 2008 In: *Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991*. Sankt-Peterburg 2009, s. 609.

327 Gromov, A., V., Kuzin, O., S.: *Neformaly...*, s. 243-244.

328 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty...*, s. 149-150.

věžňů, nebo pátral po masových hrobech.³²⁹

Memoriál byl celosvazovou organizací a členy (v Moskvě) byli známí spisovatelé a politici jako Ales Adamovič, Jurij Afanasjev, Grigorij Baklanov, Vasil Bykov, Jevgenij Jevtušenko, Boris Jelcin, Dmitrij Lichačev, Andrej Sacharov či Alexandr Solženicyn.³³⁰ Podle Afanasjeva se toto politické, kulturní a právní hnutí snažilo navrátit zemi její minulost.³³¹

Jak je zřejmé z jeho aktivit, tak byl spolek hlavně zaměřen na destalinizaci. *Memoriál* fungoval od ledna 1989, kdy se v Moskvě konal ustavující kongres za účasti více než 500 delegátů. Nejdříve byla vyvíjena snaha postavit památník obětem stalinismu, vybudovat knihovnu a archiv, ale později se aktivity *Memoriálu* rozšiřovaly.³³² Leningradské oddělení *Memoriálů* bylo formálně zaregistrováno a bylo aktivní ve společenském životě (ve spolupráci s ním příslušníci státní bezpečnosti našli u osady Levašovo nedaleko od Leningradu místo masových hrobů z dob stalinských represí a následně tam vznikl pamětní hřbitov).³³³

Memoriál byl typickým případem organizace, jejíž hlavní orientace sice nebyla politická, ale přesto na politický život měla vliv – a to nepřímo kritikou stalinismu, tak i přímo spoluprací s čistě politickými něformaly a účastí na akcích politizovaných organizací.

2. 2. 3 Nacionálně-patriotická sdružení

Relativně populární byla v Leningradě nacionálně-patriotická sdružení. Sice neměla (stejně jako *Demokratický svaz*) masovou podporu obyvatelstva (názory těchto organizací byly pro většinu obyvatel v té době příliš radikální),³³⁴ ale přehled leningradských politických něformalů by bez nich nebyl úplný, protože jejich aktivity byly pravidelné a pro svá hesla také nepřehlédnutelné.

Národně-patriotická fronta Pamět vznikla v Leningradě v prosinci 1986. Nikdy nebyla oficiálně registrována. Lídry byli V. V. Antonov, R. A. Gimadějev, D. G. Děmidov, N. F. Žerbin, N. N. Lysenko, J. V. Riverov, N. A. Širjajev (poslední dva dokonce zajímali místa v *Centrální radě Paměti* za Leningrad). Mezi cíle této

329 Obščestvennaja žizň Leningrada..., s. 720.

330 Suchov, V., V., Morozov, A., J., Abdulajev, E., N.: Istorija Rossii..., s. 183.

331 Gromov, A., V., Kuzin, O., S.: Neformaly..., s. 107.

332 Brovkin, V.: Revolution from below..., s. 240-241.

333 Gromov, A., V., Kuzin, O., S.: Neformaly..., s. 111.

334 Brovkin, V.: Revolution from below..., s. 245-246; Obščestvennaja žizň Leningrada..., s. 38; Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: Dissidenty..., s. 28.

organizace patřilo: „nacionální obrození ruského, ukrajinského a běloruského lidu“ a „boj s antiruskými a sionistickými silami“. V létě roku 1988 *Paměť* aktivně organizovala celkem 8 mítinků v Rumjancevském sadu. V srpnu až září 1988 však došlo k rozkolu mezi leningradskou a moskevskou organizací (vedenou D. D. Vasiljevem), na jehož základě se konal sjezd leningradské nacionálně-patriotické organizace a ta se v podstatě osamostatnila (do té doby to byla pobočka celosvazové organizace). Avšak v březnu 1989 došlo k novému rozkolu mezi příznivci vedoucí role KSSS a jejími odpůrci. Příznivci zakládají v březnu 1989 *Ruské patriotické hnutí Vlast* (A. Ščekatichin, A. Z. Romaněnko, N. A. Širjajev a J. V. Riverov) a protivníci v květnu 1989 zakládají *Ruské nacionálně-pravoslavné centrum* (organizátory byli V. V. Antonov, N. N. Lysenko).³³⁵

Mezi hlavní dokumenty *Paměti* patřila tak zvaná *Deklarace Paměti*,³³⁶ která byla přijata na ustavující konferenci a která určila hlavní směřování a ideologické principy organizace. I z tohoto dokumentu vyplývá, že *Paměť* byla (podobně jako nacionálně-patriotické organizace obecně) otevřeně antisemitská.³³⁷ *Paměť* sice vyrostla z hnutí na ochranu ruského kulturního dědictví 70. a 80. let, které se nejdříve zaměřovalo na oblasti jako bylo zachování ruské vesnice, zvyků, nářečí, tradic a života, avšak přibližně od roku 1986 se toto hnutí vyvíjí spíše směrem k šovinismu a antisemitismu. *Paměť* vinila komunisty a Židy z neštěstí Ruska a pořádala proti nim demonstrace v Moskvě a Leningradě.³³⁸

Svůj antisemitismus a šovinismus někdy *Paměť* popírala a každého, kdo to zpochybnil, označili za „nepřítele Ruského národa“.³³⁹ Obecně tyto lidé příliš neakceptovali jiný názor. Ale jejich antisemitismus byl nepopíratelný – používali výrazy jako „celosvětové sionistické spiknutí“ a pořádali kampaně „proti žluté síle“ ve Sjezdu

335 Obščestvennaja žizň Leningrada..., s. 726.

336 V deklaraci bylo napsáno, že *Paměť* je dobrovolné sdružení patriotických sil Ruska a celé země, jejímž cílem je nacionální (demografické, sociální, kulturní a ekonomické) obrození „trojjediného Ruského lidu“ (to jest „Velkorusů“, Ukrajinců a Bělorusů) a podpora rozvoje všech národů SSSR. *Paměť* není politickou opozicí vůči vládoucí sovětské administrativě, ale vyhrazuje si právo kritizovat veřejně libovolná anti-nacionalistická a antiruská rozhodnutí vlády. Dále si vyhrazuje právo navrhnout své představitele do libovolného společenského nebo politického fóra, pokud by si to vyžadovala situace. *Paměť* byla pro nacionálnější politiku SSSR a stavěla se do opozice vůči „proisionistickým, denacionalizujícím, kosmopolitním skupinám v zemi“ (uvozovky P. M.) a vyzývala k boji s nimi. Kromě toho se dožadovala právního statutu, možnosti mít vlastní bankovní účet a práva na tiskový orgán. „Deklarace Paměti“ In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 107-108.

337 Viz například: "Výzva ke spolupatriotům" In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 109-110.

338 Brovkin, V.: Revolution from below..., s. 245-246; Obščestvennaja žizň Leningrada..., s. 38.

339 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: Dissidenty..., s. 28.

lidových poslanců.³⁴⁰

V Leningradě byly časem jejich mítinky zakázány, a tak se účastnily mítinků druhých organizací, až byla *Paměť* nakonec úplně zakázána zákonem (ne kvůli vyzývání k nesnášenlivosti a antisemitismu, ale kvůli nacionalistickým názorům). Přesto organizace dál fungovala (a i na nesouvisejících akcích se její přívrženci snažili propagovat své myšlenky – řekli kupříkladu dvě slova k tématu a pak začali s propagandou) a usilovala o tribunu na nepovolených akcích jiných organizací.³⁴¹

Paměť byla pokračovatelkou „černosotněnských“ organizací Ruského impéria začátku 20. století nebo německého fašismu. Nebyla v opozici vůči KSSS a mocenským orgánům – spíše se stavěla pro transformaci vedoucí ideologie, spojení socialismu s nacionalismem (i když lídr Paměti Vasiljev akcentoval své antikomunistické názory).³⁴²

Od roku 1989 v Leningradě fungovaly skupiny *Rossy* a *Otěčestvo*, které byly následníky *Paměti*. Byly pro státní suverenitu Ruska a samostatnost jeho společnosti a státních institucí.³⁴³

Již jsem uvedl, že leningradské *Ruské patriotické hnutí Vlast (Otečestvo)* vzniklo v březnu 1989 na konferenci nacionalisticko-patriotických skupin, kde došlo k rozkolu leningradské *Paměti* (ve *Vlast* vešla část *Paměti*, kulturní sdružení *Vítěz*, organizace *Patriot*, klub *Sergej Jesenin*, amatérská sdružení *Ochta*, *Baltická posádka*, *Kozácké centrum*, *Děkabristé* a další). Důležité je, že přívrženci *Vlasti* uznávali vedoucí roli KSSS. V čele *Vlasti* stála Centrální rada o 19 lidech, přičemž organizaci řídili hlavně V. F. Rjadov a J. A. Ščekatichin. Oficiálně byla registrována v srpnu 1989. Rozkol se nevyhnul ani této organizaci - přívrženci nacionálně-pravoslavných a monarchistických názorů z *Vlasti* nakonec odešli. *Vlast* organizovala intenzivní mítinkovou činnost a publikovala své materiály. Aktivně se účastnila volební kampaně v roce 1990 a v roce 1990 hnutí vedli poslanci Lensovětu J. A. Beljajev a J. G. Popov.³⁴⁴

340 Gromov, A., V., Kuzin, O., S.: *Neformaly...*, s. 165-171.

341 Gromov, A., V., Kuzin, O., S.: *Neformaly...*, s. 172-177.

342 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty...*, s. 28.

343 *Ibid.*, s. 28.

344 *Obščestvennaja žizň Leningrada...*, s. 725.

2. 2. 4 Leningradské diskuzní kluby

V Leningradě byla celá řada různě zaměřených diskuzních klubů. Některé byly vlivnější a známější než jiné. Nejznámějším a nejvlivnějším klubem byl klub *Perestrojka*.

Leningradský *Mezi-profesní klub Perestrojka* vznikl v květnu 1987 při oblastním vedení Celosvazové ekonomické společnosti a zřizující setkání se konalo 13. listopadu 1987 (kdy byly přijaty stanovy a bylo zvoleno vedení).³⁴⁵ Původní nápad pro vznik klubu přišel z Moskvy (na setkání v sále Ústředního ekonomicko-matematického institutu, kde se konala diskuze o současných problémech). Klub *Perestrojka* vznikl především z iniciativy P. Filippova, V. Monachova, M. Salje, J. Něstěrova, N. Aržannikova, a A. Sungurova.³⁴⁶ Impulsem pro jeho vznik údajně byla prosba samotného Gorbačova, který si přál, aby přestavba byla podpořena ze strany inteligence. Podobný klub vznikl nejdříve v Moskvě a pak byl nápad přenesen do Leningradu, kde mu napomohl Jegor Gajdar, aby to konzervativní Leningradské vedení povolilo.³⁴⁷

Cílem klubu byla podpora Gorbačovovy politiky perestrojky, a realizace principů socialistické samosprávy. V září 1987 byly přijaty stanovy na jejichž základě klub vedla Rada o jedenácti lidech. Klub se scházel v Domě kultury Lensovětu a hlavními organizátory byli A. N. Aleksejev, A. G. Golov, J. K. Zelinská, V. N. Monachov, V. G. Ramm, P. S. Filippov, V. Krasňanskij, A. B. Čubajs a další. Klub měl v době své největší aktivity asi 70 členů a 100 kandidátů na členy, z čehož asi polovina byla členy KSSS, nebo VLKSM. Aktiv klubu tvořili hlavně vysokoškolští učitelé, vědci a inteligence. Průměrný věk byl relativně vysoký - 38 let. Klub pořádal politické diskuze, diskutoval o ekonomických a sociálních problémech, vytvářel návrhy zákonů. V jeho rámci fungovalo 14 sekcí a pracovních skupin (například pro výrobní samosprávu, systém sovětů, ochranu aktivistů perestrojky, mezinárodní vztahy, vzdělání lidí).³⁴⁸

Klub byl proti „dočasným pravidlům“, proti omezení ústavních práv svobody shromažďování, mítinků, pouličních pochodů a demonstrací. Snažil se naopak o diskuzi a o změny v zákoně o realizaci politických svobod sovětských občanů. Hlavní hodnoty

345 Do vedení byli zvoleni: L. I. Goldštejn, B. I. Lukin, V. N. Monachov, V. G. Ramm, A. J. Sungurov, P. S. Filippov, A. N. Juščenko - *Obščestvennaja žizň Leningrada...*, s. 73.

346 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty...*, s. 100; Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 79.

347 Rozhovor s Viktorem Nikolajevičem Monachovem z roku 2008 In: *Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991*. Sankt-Peterburg 2009, s. 571-572.

348 *Obščestvennaja žizň Leningrada...*, s. 727.

byly „socialistický pluralismus“,³⁴⁹ socialistická demokracie a lidová správa.³⁵⁰

V letech 1988-1989 se členové klubu aktivně zapojili do činnosti nových demokratických organizací (především *LLF*), kde tito mladí vědci uplatnili zkušenosti získané právě aktivitou v klubu,³⁵¹ v roce 1989 pak přestává klub fungovat. Více jak 20 členů se pak stalo poslanci různých úrovní nebo vysokými státními činovníky.³⁵²

Perestrojka byla členem *FSOK* (i když tam byli aktivní hlavně Moskvané) i *Asociace Klubu sjednocených iniciativ* (ta byla více liberální než *FSOK*, ale na rozdíl od *FSOK* prakticky nefungovala jako struktura).³⁵³

Klub *Perestrojka* pořádal řadu tématických diskuzí. V červnu 1987 se v Domě vědecko-technické propagandy konala diskuze na téma „Plán a trh: spolu nebo proti“ za účasti Anatolije Čubajse, Vladimira Ramma a Sergeje Vasiljeva. Na stejném místě byla organizována i diskuze „Slepé uličky administrativního systému“ (podle statí Gavrila Popova „Z pohledu ekonomy“, což byla recenze románu A. Beka „Nové jmenování“; diskuze se tehdy účastnilo asi 300 lidí).³⁵⁴ V dubnu 1988 se nejdříve v Domě kultury Lensovětu konala diskuze „Kam dál?“, kde byla kritizována Nina Andrejevová,³⁵⁵ a následně se konalo i setkání, na němž padla výzva ke konsolidaci všech demokratických sil a založení *Svazu demokratických sil*. Z iniciativy klubu *Perestrojka* pak byla v květnu 1988 založena první skupina podpory lidové fronty a konalo se první shromáždění kvůli organizaci *LLF* (následně byl vytvořen *Dočasný iniciativní výbor*, který publikoval *Oznámení dočasného Iniciativního výboru LFL*³⁵⁶).³⁵⁷ Z iniciativního

349 Podrobně o „socialistickém pluralismu“ - Weigle, M., A.: Political participation and Party Formation in Russia, 1985-1992: Institutionalizing Democracy? In: Russian Review, Vol. 53, č. 2 (duben 1994), s. 240-253.

350 „Prohlášení Leningradského klubu Perestrojka“ In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 52-53. Původně otištěno v časopise Merkurij, 1988, č. 1, což byl časopis skupiny Epicentrum.

351 Severnaja Pal'mira..., s. 8-9.

352 Obščestvennaja žizň Leningrada..., s. 727.

353 Šubin, A., V.: Predennaja demokratija..., s. 113-114, 116.

354 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: Dissidenty..., s. 100; Obščestvennaja žizň Leningrada..., s. 54-55.

355 Ibid., s. 95.

356 Informovalo o tom, že se v Leningradě formuje lidová fronta, což by mělo být masové hnutí občanských iniciativ snažící se dosáhnout skutečné moci lidu, radikální ekonomické reformy, výstavby skutečného socialistického státu. Dále vyzývá k vytváření podpůrných skupin lidové fronty v podnicích, kooperativech, institutech a na technických pracovištích, v tvůrčích svazech, samostatných sdruženích, ve stranických, Komsomolských a odborových organizacích, které by napomáhaly chodu perestrojky. Oznámení také je pro právní stát, předání moci sovětům, pronajmutí půdy pracovním kolektivům, naopak se staví proti propagaci násilí a stalinistickým, šovinistickým a jiným nedemokratickým názorům, proti monopolu na pravdu, proti omezování občanských práv a svobod. Informuje též o vytvoření informačního centra. Viz „Oznámení dočasného Iniciativního výboru LFL“ In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 106-107.

357 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: Dissidenty..., s. 103.

výboru se později stává organizace *Za lidovou frontu (ZLF)*, které dále organizovala vznik *LLF*.³⁵⁸ Se začátkem práce *Leningradské lidové fronty* klub *Perestrojka* postupně upadal.³⁵⁹

Další podobnou organizací byl společensko-politický diskuzní klub *Leningradská tribuna*. Ten vznikl v březnu 1989 a jeho cílem bylo „pomoci vzniku a rozvoji občanské společnosti a právního státu, ochraně lidských práv, potvrzení intelektuální svobody, demokracie, pluralismu a nenásilného urovnání mezinárodnostních a mezinárodních konfliktů“.³⁶⁰

Klub se scházel každý týden v redakci časopisu *Hvězda*, diskutoval o aktuálních problémech a výsledky těchto diskuzí pak šířil do médií.³⁶¹ Měl kolektivní vedení, ve kterém byli D. A. Aleksandrov, O. B. Božkov, O. T. Vite, Viktor M. Voronkov, J. A. Gobin, V. V. Kartorin, B. M. Firsov a další.³⁶²

Zřejmým vzorem pro vznik *Leningradské tribuny* byla obdobná organizace v Moskvě - *Moskevská tribuna*. Také v *Moskevské tribuně* vlivní představitelé inteligence diskutovali o vývoji v zemi. *Leningradská tribuna* byla elitním klubem, kam se členové pečlivě vybírali. Na jejím seznamu bylo asi 120 lidí, ale skutečně se scházelo asi jen 50-60 lidí. Formálně klub vedlo 12-13 lidí a občas klub navštívil i Anatolij Sobčak. Vždy, když se něco podstatného stalo, tak to členové klubu řešili a pak vydali rezoluci.³⁶³

Cílem *Leningradské tribuny* také byla snaha podpořit Gorbačova.³⁶⁴ Členové klubu věřili, že hlas inteligence může mít vliv na chování stranického vedení Leningradu - setkali se tak i s hlavou leningradského stranického vedení B. Gidaspovem.³⁶⁵

Třetím významným leningradským diskuzním klubem byl klub *Syntéza*. V tomto klubu byla důležitá příslušnost jeho členů k profesionální společnosti ekonomů (oproti klubu *Perestrojka*, kde byly společné ideologická činnost a zájem). Klub *Syntéza* se

358 Ibid.

359 Portréty lídrů *LLF* z knihy A. J. Vinnikova – „Cena svobody“ In: Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty, neformaly, demokraty: Opyt sozdanija otkrytoj istorii demokratičeskogo dviženija Leningrada – Sankt-Peterburga*. Sankt-Peterburg 2006, s. 143.

360 *Obščestvennaja žizň Leningrada...*, s. 716.

361 Ibid, s. 716.

362 Ibid., s. 154.

363 *Vzpomínky V. M. Voronkova z roku 2008* In: *Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991*. Sankt-Peterburg 2009, s. 464.

364 *Rozhovor s Jakovem Arkad'jevičem Gordinem z roku 2008* In: *Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991*. Sankt-Peterburg 2009, s. 482.

365 *Vzpomínky Moiseje Samojloviče Kagana* In: *Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991*. Sankt-Peterburg 2009, s. 514.

proto zabýval především ekonomikou.³⁶⁶ Klub byl založen v roce 1987 na základě *Klubu mladých ekonomů* existujícího při Leningradském domě mládeže od roku 1984 (členy byli B. M. Lvin, A. N. Illarionov, M. V. Manevič, M. E. Dmitrijevič, A. B. Miller, D. V. Vasiljev). Hlavní činností bylo konání diskuzí a kulatých stolů o celé řadě ekonomických a sociálně-politických otázkách. Členové klubu se účastnili konspirativního ekonomického semináře A. Čubajse, na kterém se vypracovával program radikální ekonomické reformy v zemi.³⁶⁷

Již méně vlivným byl mládežnický diskuzní politický klub *Alternativa*. Ten fungoval od července 1987 a jeho lídry byli A. Beljajev a I. Konstantinov. Název alternativa měl evokovat alternativu jak komunismu, tak také klubu Perestrojka, protože klub Alternativa se považoval za radikálnější.³⁶⁸

Kromě toho v Leningradě fungoval klub *Dialektik* (byl aktivní při Domu kultury města Toskino v Leningradské oblasti, pak při Domu kultury železničářů a Domu kultury Lensovětu), ale byl vždy brzy zavřen. Zřejmě jedinou významnější iniciativou tohoto klubu byla v dubnu 1987 první masová polemika „Aktivní životní postoj. Co to je?“. Z tohoto klubu pak částečně vzniká klub *Perestrojka*.³⁶⁹ Vyučující společenskovedních disciplín také sdružoval klub *Obnova*. Lídrem *Obnovy* byl V. P. Ostrovskij.³⁷⁰

Od února 1988 v Leningradě fungoval *Klub přátel „Ogoňka“*. Ogoňok byl během přestavby (a během vedení Vitalijem Korotičem) populární kreslený týdenní časopis. Tento klub byl založen v únoru 1988 a v dubnu 1988 byly na zřizujícím setkání přijaty program a stanovy. Cílem měla být „aktivizace politického vědomí spoluobčanů, spojení úsilí členů spolku aktivních v zájmu perestrojky“. Šlo o iniciativu Alexandra Sungurova a předsedkyně klubu se stala M. J. Salje. Jistou výjimkou bylo, že klub byl v podstatě hned zaregistrován. Pořádaly se přednášky, diskuze, setkání se známými lidmi (se sociology, právníky). Uprostřed roku 1989 měl klub 40 členů a 17 kandidátů na členy. Aktiv klubu tvořili hlavně učitelé, inženýři, vědečtí pracovníci. Na pravidelných zasedáních se setkávalo asi tak 50 lidí. Záběr témat byl poměrně široký – řešili záležitosti jako: „Politická závěť Lenina“, „Model společnosti a stav v armádě“,

366 Rozhovor s O. T. Vite z roku 2008 In: *Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991*. Sankt-Peterburg 2009, s. 457.

367 *Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991*. Sankt-Peterburg 2009, s. 735.

368 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty...*, s. 101; Rozhovor s Alexandrem Nikolajevičem Beljajevem z roku 2008 In: *Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991*. Sankt-Peterburg 2009, s. 417.

369 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty...*, s. 99-100.

370 Čurbanov, V., Nejlubin, A.: *Neformal'nye ob'jedinenija...*, s. 38.

„Tisíc let pokřtění Rusi“, „Volby na stranickou konferenci“, „Publikace časopisů Mladá garda, Náš současník“, „Pamjat“ a podobně. Klub udržoval kontakty s ostatními něformaly – především s klubem Perestrojka, spolkem Memoriál a se sdružením Služba míru.³⁷¹

Klubem odlišného zaměření byl klub voličů *Moskevská základna*, který vedli M. Gornyj, V. Těrechovová, J. Kondratěvová a V. Něfjodorová. Tento klub byl aktivní v Moskevském obvodu Leningradu. Po oznámení voleb na poslance SLZ SSSR se podobných klubů v Leningradě vyrojilo velké množství. Tyto kluby se aktivně účastnily volebních kampaní v letech 1989 a 1990. V roce 1989 konkrétně *Moskevská základna* pomohla stát se lidovým poslancem Juriji Boldyrevovi a v roce 1990 se díky ní dostal do Leningradské městské rady (*Lensovět*) Jurij Zubkov a skoro 50 zástupců obvodního sovětu Moskevského obvodu (stejně jako 2/3 představitelů obvodů v Lensovětu za Moskevský obvod) získalo své posty díky agitačním aktivitám *Moskevské základny*.³⁷² *Moskevská základna* dále organizovala i jakési přípravné kurzy pro kandidáty Moskevského obvodu (tam je školil i známý ekonom Anatolij Čubajs).³⁷³

Posledním klubem, kterému se v této části věnuji byla skupina *Služba míru* (*Vachta mira*). Ta vznikla v březnu 1987 z iniciativy Vladimira Zikarenceva a hlavního řečníka a také pozdějšího lídra skupiny Igora Sošnikova a jejich přátel. Skupinu nejdříve tvořilo 6-7 známých (ti také tvořili ústřední orgán skupiny - Radu), ale později v ní bylo aktivních asi 20-40 lidí.³⁷⁴

Cílem skupiny bylo: „založit mezinárodní hnutí za vytvoření nenásilného světa“, „propagovat nenásilí, snášenlivost, mír na celém světě, demokratizaci v zemi, rozvíjet lidovou diplomacii“. ³⁷⁵ Existovaly analogické skupiny v jiných městech a mezi léty 1987-1988 se dokonce konala 3 celosvazová setkání účastníků hnutí.³⁷⁶ Toto pacifistické hnutí bylo ovlivněno myšlenkami Nikolaje Rericha a také rádo o jeho odkazu organizovali semináře. Skupina kromě toho pořádala mítinky na různá témata a (co je však podstatnější) snažila se vytvořit v Leningradě něco na způsob „hydeparku“, tedy místa pro svobodné vyjádření názorů. S touto myšlenkou přišel Igor

371 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: Dissidenty..., s. 102; Rozhovor s Marinou Jevgejevnu Salje z roku 2008 In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 614; Obščestvennaja žizň Leningrada..., s. 711.

372 Vzpomínky M. B. Gorného In: Avtobiografija peterburgskogo gorsoveta (Lensoveta XXI sozyva) – 3 aprelja 1990-21 dekabrja 1993- Sankt-Peterburg 2005, s. 398.

373 Vzpomínky V. V. Kosareva In: Avtobiografija peterburgskogo gorsoveta (Lensoveta XXI sozyva) – 3 aprelja 1990-21 dekabrja 1993- Sankt-Peterburg 2005, s. 424.

374 Obščestvennaja žizň Leningrada..., s. 697.

375 Ibid., s. 697.

376 Ibid., s. 697.

Sošnikov, který měl kontakty s pro-gorbačevským stranickým aparátem, a proto se skupině podařilo vyjednat na každou sobotu povolení mítinků. Na těchto mítincích si pak mohl každý na pět minut vzít slovo a hovořit na libovolné téma (zakázány byly jen výzvy k násilnému svržení režimu a nacionalistická agitace) – možnost vyjádřit se byla dávana i aktivistům z *DS* (Sošnikov dokonce byl členem *DS*, ale nešířil to o sobě, protože jeho kontakty by mu, v případě, že by to zjistily, mohly hyde-park zakázat). Konání mítinku bylo vždy ospravedlňováno nějakým aktuálním tématem, jako byla ekologie, významné výročí a podobně. Akce se konaly nejdříve na Palácovém náměstí, pak se ale musely přesunout do Michajlovského sadu (konkrétně u pavilonu Rossi). Tam se mítinky konaly každou sobotu od dvanácti hodin do čtyř a to až do konce roku 1988, kdy začaly být rozehrávány.³⁷⁷ Pak se mítinky vždy konaly na jiném místě (například u Kazaňské katedrály), čímž se staly nepovolenými. Moc proto začala zadržovat Sošnikova, ze kterého se postupně stal jeden z nejuznávanějších pouličních řečníků (jeho proslov ze setkání kvůli Afghánistánu se objevil i v Hlasu Ameriky a rozšířil se po celém SSSR).³⁷⁸

Mítinky se často konaly spolu s jinými něformaly (se *Skupinou záchrany A. Kovaljova*, nebo se skupinou Vitalije Savického *Člověk*). Tyto skupiny si poskytovaly podporu a vzájemně navštěvovaly svoje akce. Na akcích *Služby míru* bylo nejdříve možno potkat desítky lidí, ale na vrcholu aktivity účastníků bylo až ke čtyřstům. V prosinci 1987 v době návštěvy Gorbačova ve Washingtonu pak skupina zorganizovala akci „Řetěz míru“, což byl pochod se státními vlajkami od Domu přátelství k americkému konzulátu, kde byla předána zpráva pro prezidenta USA. Šlo zřejmě o největší akci *Služby míru*, neboť se jí zúčastnilo asi 2 000 lidí.³⁷⁹

2. 2. 5 Další sdružení

V Leningradě dále fungovala řada něformalů, které zrovna nebyly tolik vidět jako předchozí skupina organizací. Přesto tato směrování stručně představím, aby byla patrná rozmanitá škála leningradské neformální politiky. Některé tyto organizace byly politizovány víc, zatímco některé méně.

První skupinou byly organizace známé svým proti-socialistickým, antisovětským, nebo antikomunistickým zaměřením – bylo to například *Svobodné*

377 Rozhovor s Igorem Ivanovičem Sošnikovem z roku 2008 In: *Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991*. Sankt-Peterburg 2009, s. 632.

378 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty...*, s. 33-34.

379 *Obščestvennaja žizň Leningrada...*, s. 73-74.

meziprofesní sdružení pracujících, tiskový klub *Glasnost*, skupina *Důvěra* (Doverie), nebo klub *Demokracie odborů*.³⁸⁰ Rozhodně nešlo o nějaké velké skupiny a také jejich vliv byl relativně malý. Důvodem bylo to, že anti-socialistické názory nebyly v této době ještě příliš populární, a ani aktivity těchto sdružení nedokázaly přitáhnout větší pozornost lidí (oproti *Demokratickému svazu*, což byla de facto také anti-socialistická a nepočetná organizace, ale mající velký vliv na myšlení tehdejších lidí).

V Leningradě dále působila filiálka *Mezinárodní společnosti lidských práv*. Tu vedli Rostislav Jevdokimov a Julij Rybakov (oba pak byli poslanci Lensovětu a pracovali v jeho komisi pro lidská práva. Tato skupina byla také zaměřena proti SSSR a měla údajně napojení na americké a západoevropské rozvědky. Také spolupracovala s podobným *Lidově-pracovním svazem ruských solidaristů* (to byla zahraniční antisovětská organizace). Svaz vydával vlastní časopis *Posev*, který R. Jevdokimov dostával faxem. Společnost měla v některých ohledech podobnou část programu jako *DS* (*DS* se od *MSLP* pravděpodobně inspiroval; šlo především o část týkající se metod boje proti KSSS a socialistickému státu).³⁸¹

Zcela jiného zaměření byly neformaly sociálně-demokratické orientace. Mezi ně se řadí převážně *Sociálně-demokratická konfederace* vzniklá v únoru 1989 (lídry Andrej Boltjanskij, L. Volovik, A. Lukašev, S. Chramov)^{382, 383} *Sociálně-demokratická asociace* vytvořená v lednu 1990, dále pak sdružení a politické kluby jako *Sociálně-demokratický klub* (tam bylo spíše mladší členstvo; klub byl kolektivním členem *LLF*, měl asi 12-15 stálých členů, z nichž pak část působila ve vedení *LLF*)³⁸⁴, *Sociálně-demokratický seminář*, *Sociálně-demokratická liga*, *Socialistický výbor* a další (tyto kluby byly aktivní převážně v letech 1988-1989). Jak už počet těchto organizací napovídá, tak sociálně-demokratické hnutí nebylo příliš jednotné. Tato situace byla částečně vyřešena až v květnu 1990, kdy sloučením členstva několika z těchto sdružení a klubů vzniká leningradská organizace *Sociálně-demokratické strany Ruska (SDSR)*. Vedení leningradské *SDSR* zajišťovalo kolektivní vedení spolupředsedů A. S. Golova, V. S. Zabarjeva a J. A. Laptěva. Hlavní činnost leningradské organizace (která ke konci roku 1991 měla asi 150 lidí) byla práce v rámci hnutí *Demokratické Rusko*. Teprve na podzim 1991 se do ideového popředí v organizaci dostávají tradiční principy sociální

380 Gromov, A., V., Kuzin, O., S.: *Neformaly...*, s. 245.

381 Gromov, A., V., Kuzin, O., S.: *Neformaly...*, s. 241-242.

382 Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 283-284.

383 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty...*, s. 105.

384 Rozhovor s A. V. Boltjanským z roku 2008 In: *Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991*. Sankt-Peterburg 2009, s. 433-434.

demokracie: sociální zabezpečení, samospráva, šíření kolektivního vlastnictví, kontakty s odbory a pracovním hnutím.³⁸⁵

Další sociálně-demokratickou organizací byl *Sociálně-demokratický svaz* (lídry byli R. Astachov, V. Grigorjev, V. Livšic).³⁸⁶ Svaz vznikl po rozpadu méně radikálního *Celosvazového sociálně-politického klubu*. Část členů pak vstoupila v *Demokratický svaz*, kde byla od roku 1988 sociálně-demokratická frakce.³⁸⁷

Zvláštní skupinu tvořili anarchisticky orientované skupiny. *Anarcho-syndikalistická svobodní asociace (ASSA)* vznikla na konci roku 1988 s cílem „osvobodit společnost, zaručit svobodu osoby, osvobodit ji od diktátu státu, předat moc lidu“. Během volební kampaně do SLZ SSSR na jaře v roce 1989 pořádali mítinky a do léta 1989 se pravidelně každý týden scházeli v Domě kultury pracovníků v potravinářství. V létě 1989 se však asociace rozpadla na 3 frakce: na samotnou ASSA, neboli anarcho-syndikalisty, na anarcho-komunisty a anarcho-individualisty. Všechny tyto frakce pak vstoupily v lednu 1989 do *Konfederace anarcho-syndikalistů*.³⁸⁸ Mezi další podobně zaměřené organizace patřil *Svaz anarchistů*, nebo *Svaz nezávislých socialistů*. Je třeba upozornit, že anarchio-syndikalismus nebyl to samé jako spojení anarchismu a syndikalismu – podle anarcho-syndikalistů vedla cesta k vysněné anarchii přes samosprávu a organizaci, a proto tyto skupiny rozhodně nebyly pro vytváření chaosu a rozbíjení společnosti.³⁸⁹

Své zastoupení měly v Leningradě i křesťansko-demokratické organizace a to v podobě *Křesťansko-demokratického svazu Leningradu (KDSL)*. Ten fungoval od srpna 1989 a vznikl na základě humanitární skupiny *Člověk* (tam předtím patřila sdružení *Milosrdí*, *Interkontakt*, spolek „*Slovo boží*“, centrum „*Věřejné mínění*“ a *Mladé misionářské centrum*). V srpnu 1989 se ke *KDSL* připojuje skupina „*Křesťané pro morální rozvoj společnosti*“. Svaz propagoval principy křesťanského humanismu a křesťanského demokratismu a vybízel k pomoci potřebným. Aktiv čítal více než 50 lidí a organizaci vedl Výkonný výbor o čtyřech členech. Lídrem svazu byl V. V. Savickij. Aktivisté *KDSL* pak vstoupili do *Křesťansko-demokratického svazu Ruska* a sehráli velkou roli při práci nad jeho ideologickými koncepcemi.³⁹⁰

385 Obščestvennaja žizň Leningrada..., s. 737.

386 Ibid., s. 83.

387 Rozhovor s A. V. Boltjanským z roku 2008 In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 433.

388 Obščestvennaja žizň Leningrada..., s. 11, 690-691; Nenašev, S., V., Pilatov, S., G.: *Deti andergraunda...*, s. 104.

389 Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 258-259, 262.

390 Obščestvennaja žizň Leningrada..., s. 743.

Svá sdružení měli v Leningradě i příznivci pracovního hnutí. Jednou takovou organizací byl *Svaz pracovních výborů Leningradu*. Šlo o typické sjednocení pro ochranu zájmů pracujících (svaz se snažil rozvíjet informovanost pracujících, bojoval za jejich práva, poskytoval jim finanční pomoc, koordinoval kroky s jinými podobnými organizacemi a spolupracoval s nimi, vyjadřoval zájmy pracujících, vyzýval k solidaritě s pracujícími, bojoval za samosprávu podniků a za nezávislé odbory).³⁹¹ Podobně zaměřenou organizací byl také politický klub pracujících s názvem „*Za leninismus a komunistické orientace perestrojky*“. Tento klub byl navíc silně prokomunistický a byl zde patrný jistý stranický vliv, i když v něm působili jak komunisté tak i nestraníci.³⁹²

Než se budu věnovat těm nejzásadnějším politickým něformalům Leningradu (tedy *Leningradské lidové frontě* a s ní souvisejícím organizacím), ještě upozorním na *Koordinační radu demokratických organizací*. Ta vznikla v prosinci 1987 z iniciativy zástupců demokraticky zaměřených organizací a opozičních sil ve městě – těmito organizátory byli především J. A. Rybakov, J. L. Podolcevová, V. G. Ramm, V. N. Monachov, M. I. Makarevič, I. I. Sošnikov, J. M. Něstěrov. Koordinační rada se zaměřovala především na pouliční masové akce.³⁹³ Byl to v podstatě určitý předobraz velké demokratické struktury (jakou pak byla *LLF*) snažící se o koordinaci aktivit, šíření literatury a nebo kontakt s opozičními organizacemi jinde.³⁹⁴

2. 2. 6 Leningradská lidová fronta

Těžko bychom v Leningradě našli masovější, významnější a vlivnější neformální politickou organizaci než *Leningradskou lidovou frontu*. Šlo o pozoruhodnou organizaci, která uměla oslovit velké množství občanů Leningradu a která minimálně na úrovni tohoto města zaujala takovou pozici v rámci politického života, že něco podobného bychom zřejmě stěží hledali v jiných městech sovětského Ruska.

Myšlenky *LLF* byly přitažlivé nejen pro inteligenci, která tvořila většinu jejich

391 „Výzva iniciativní skupiny pro založení Svazu pracovních kolektivů Leningradu“ In: Gel'man, V.: *Front bez tyla...*, s. 201-202.

392 Postoje politického klubu pracujících „Pro leninismus a komunistická směřování perestrojky“ města Leningradu In: *Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991*. Sankt-Peterburg 2009, s. 163-165.

393 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty...*, s. 101; *Obščestvennaja žizň Leningrada...*, s. 75.

394 Rozhovor s Alexandrem Nikolajevičem Beljajevem z roku 2008 In: *Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991*. Sankt-Peterburg 2009, s. 417.

aktivistů, ale i pro mládež – hlavně studenty, ale i vojáky a část pracujících. *LLF* byla aktivní ve volební kampani v zimě a na jaře 1989 a její hesla a slogany bylo možné spatřit na polovině leningradských plotů. Leningradská fronta byla populární u tisíců lidí, kteří do ní také často vstupovali. Pro *LLF* byli jak komunisté tak i nestraníci, členové Komsomolu i představitelé druhých něformalů. Psaly o ní noviny a její koordinační rada měla kontakty se stranickými i sovětskými orgány.³⁹⁵

Již jsem naznačil, že myšlenka vzniku *LLF* přišla z řad meziprofesionálního diskuzního klubu *Perestrojka* a to při diskuzích v zimě a na jaře 1988 za účasti a kurátorských aktivit členů tzv. *Moskevského intelektuálního klubu* (později *Moskevská tribuna*; konkrétně šlo o iniciativu B. Kurašvili, M. Beljajevové a S. Rakitského). V dubnu 1988 se z *Perestrojky* vyčlenila iniciativní skupina pro *LLF* (tak zvaný *Iniciativní výbor Lidové fronty Leningradu*, jak měl být její název původně) o 25 až 30-ti lidech. Cílem *Iniciativního výboru LFL* bylo rozvíjet v Leningradě široké masové hnutí na podporu demokratické perestrojky a radikální ekonomické reformy, založení právního státu a demokratizace všech sfér společnosti a také růst iniciativních skupin v pracovních kolektivech. V Leningradě se však rychlý růst iniciativních skupin nepovedl – především kvůli stranickému vedení, nedostatečným organizačním schopnostem aktivistů a chybějícímu směřování k národnostním hodnotám (což bylo řídicí silou lidových front v Pobaltí).³⁹⁶

Z *Iniciativní skupiny LFL* však v září 1988 vzniká další organizace a to *Za lidovou frontu* („*Za narodnyj front*“, což má evokovat nejen „pro“ lidovou frontu, ale i „místo“ lidové fronty³⁹⁷).³⁹⁸ Neformálním lídrem *ZLF* byl Jurij Michajlovič Něstěrov a dalšími aktivními lidmi byli především A. N. Aleksejev a G. Bogomolov (tedy budoucí lídři *LLF*).³⁹⁹

Cílem *ZLF* byla pomoc rozvoji v Leningradě širokého lidového hnutí na

395 Obščestvennaja žizň Leningrada..., s. 118.

396 Obščestvennaja žizň Leningrada..., s. 118; Pro více informací o separatismu lidových front Pobaltí viz: Ul'janova, J., S.: Rezul'tativnyj separatizm pribaltijskich <<narodnyh frontov>> (1988 – 1992 gg.). In: Naučnye problemy gumanitarnykh issledovanij. Pjatigorsk, č. 2 (2009), s. 106-112.

397 Rozhovor s Jurijem Michajlovičem Něstěrovem z roku 2008 In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 582.

398 Organizace byla pro liberalizaci a demokratizaci a pro zajištění demokratického charakteru perestrojky. Dále byla pro zakládání místních organizací lidové fronty, účast ve volbách a podporu demokraticky smýšlejících kandidátů. Hovořila ještě o Lidové frontě Leningradu a ne o Leningradské lidové frontě, jak se organizace bude jmenovat. Také byla zvolena Koordinační rada a to ve složení: A. Aleksejev, G. Bogomolov, L. Gringauz, J. Kondratěvová, S. Magid, A. Serjakov, V. Autosin, A. Golov, B. Ivanov, N. Korněv, J. Něstěrov - Viz „Deklarace ZLF“ In: Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: Dissidenty, neformaly, demokraty: Opyt sozdanija otkrytoj istorii demokratičeskogo dvizenija Leningrada – Sankt-Peterburga. Sankt-Peterburg 2006, s. 129.

399 Rozhovor s Jurijem Michajlovičem Něstěrovem z roku 2008 In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 582.

podporu demokratické perestrojky (kromě toho měla *ZLF* napomáhat spolupráci s demokratickými skupinami a organizacemi, měla se stát součástí lidové fronty, kterou si představovali jako demokratickou organizaci zaměřenou proti šovinismu, stalinismu, extrémismu a násilí; chtěli vést diskuze nad volebním systémem, navrhnout kandidáty do SLZ, aktivně se účastnit ve volebních komisích a dohlížet nad dodržováním občanských práv a svobod; hodnotou pro ně bylo i více forem vlastnictví a vysoká úroveň sociálního zabezpečení občanů).⁴⁰⁰ V rámci *ZLF* fungovaly pracovní skupiny (věnující se otázkám: publikační, výrobní, teoretickým problémům a přípravě voleb). Dále byla vytvořena informační stanoviště a centra na různých místech v Leningradě.⁴⁰¹

ZLF se aktivně účastnila ve volbách 1989, z její iniciativy byl při Domě spisovatelů založen společenský výbor voličů *Volby-89* (snahou výboru *Volby-89* bylo navrhnout a zvolit kandidáty, kteří uskuteční programy radikálních změn v ekonomické, politické a právní sféře života společnosti – budou tedy pro vybudování „demokratického socialismu“; dále výbor byl pro kontrolu a koordinaci volebního procesu samotnými voliči, pro radikálně-demokratickou cestu uskutečnění perestrojky a pomoc s agitací kandidátům)⁴⁰².⁴⁰³ I *Perestrojka* dál propagovala fungování *ZLF* a heslo „Za narodnyj front“ bylo vyvěšeno téměř na všech akcích nezávislých organizací, z čehož plyne, že vznik lidové fronty byl společným cílem pro demokratickou společnost Leningradu.

ZLF se pokoušela o aktivní organizační práci a pracovní kontakty s podobnými skupinami v jiných městech, zajišťovala informační výměnu zkušeností politické práce mezi masami. Členové skupiny se účastnili na jiných mítincích, diskuzích a propagovali myšlenky založení lidové fronty. *ZLF* se také snažila dopomoci zakládání buněk lidové fronty v pracovních kolektivech a místech bydliště. Ačkoliv se zprvu nedařilo nastartovat rozvoj lidové fronty, tak situace se změnila po volbách v roce 1989, kdy docházelo ze strany aparátu a byrokracie k řadě volebních machinací. V březnu 1989 se v Domě kultury Lensovětu konalo „*Fórum demokratické veřejnosti Leningradu*“, kde padlo rozhodnutí o organizaci *Zřizující konference LLF* a byla publikována výzva

400 Dokument ZNF – „Informace“ In: *Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991*. Sankt-Peterburg 2009, s. 118-120.

401 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty...*, s. 104; *Obščestvennaja žizň Leningrada...*, s. 707.

402 „Obrácení se k voličům Společenské komise *Volby-89*“ (ze 4. a 14. 1. 1989) In: *Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991*. Sankt-Peterburg 2009, s. 137-138. A „Leták Společenského výboru *Volby-89*“ (ve kterém jsou uvedeny konkrétní pokyny, jak hlasovat pro demokraticky smýšlející kandidáty a které podporovat) In: *Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991*. Sankt-Peterburg 2009, s. 139.

403 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty...*, s. 104; *Obščestvennaja žizň Leningrada...*, s. 707.

k demokratické veřejnosti (v této výzvě stálo, že lidová fronta je pro podporu demokracie zezdola, aby byl zlomen administrativní systém, chce sjednotit příznivce demokratické perestrojky a očistit aparát od konzervativců a reakcionářů). Byl také vytvořen *Organizační výbor pro přípravu Zřizujícího sjezdu LLF*.⁴⁰⁴

Zřizující sjezd LLF se konal 17-18. července 1989 v DK potravinářů (pracovníků v potravinářství) za účasti více než 600 delegátů a asi 200 hostů (včetně cizinců). Zřizovateli *LLF* byly některé neformaly (klub *Perestrojka*, *Memoriál*, *Služba míru*, *ZLF*, *Pracovní iniciativa* a dalších) a více než 100 iniciativních skupin z podniků, společností a institucí města a oblasti. Celkem na sjezd delegovalo delegáty asi 5 000 lidí a 95 % delegátů na sjezdu bylo z řad inteligence a inženýrsko-technických pracovníků. Na sjezdu byly dále obsazeny orgány jako sčítací komise, mandátní komise, sekretariát sjezdu.⁴⁰⁵

LLF měla ozdravit stranické a sovětské vedení města. Mělo jí to být umožněno díky výsledkům voleb v roce 1989 (o nich více v části o důležitých meznících a událostech) a autoritě výboru *Volby-89*, která sjednotila demokratické síly města a obdařila je sebedůvěrou a entuziasmem důležitým pro zakládání iniciativních skupin a delegování představitelů na *Zřizující sjezd*.⁴⁰⁶

Na sjezdu byly dále řešeny a přijaty *Manifest zřizujícího sjezdu LLF*⁴⁰⁷, který byl důležitým dokumentem, neboť svědčil o tehdejší myšleni (podle něj byla *LLF* hnutím pro demokracii, občanské svobody a radikální ekonomickou reformu, pro hlubokou přestavbu společenského systému, které však bránily konzervativní síly; charakteristikami *LLF* bylo sdružení se zespoda, důraz na občanská práva a lidskou důstojnost, vliv na vládu ve státě, boj za reálnou moc lidu pomocí svobodných voleb a boj za právní stát, podpora projektu *Dekret o moci A. Sacharova* a ekonomického programu Mezuregionální skupiny poslanců; *LLF* dále chtěla provádět kontrolu mocí, bojovat proti totalitarismu, proti násilí, iniciovat dialog s oficiální mocí, a předat „veškerou moc demokraticky zvoleným sovětům, podniky pracujícím a půdu rolníkům“; nakonec je důležité, že *LLF* byla oproti *DS* pro účast ve volbách). V Manifestu se již nikde nemluví o „demokratickém socialismu“ - tato levicovější hesla byla jen v dokumentech *ZLF*, ale do dokumentů *LLF* se nedostala.⁴⁰⁸

404 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty...*, s. 106.

405 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty...*, s. 49.

406 *Obščestvennaja žizň Leningrada...* s. 148-149.

407 Plné znění manifestu - Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty...*, s. 51-53; *Obščestvennaja žizň Leningrada...*, s. 183-185.

408 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty...*, s. 51-52.

Řešena byla také tak zvaná *Deklarace* (ta se vyjadřovala pro smíšenou ekonomiku a více forem vlastnictví a jejich rovnost, pro sociální spravedlnost a rovnost všech občanů), ale vzhledem k tomu, že v deklaraci byly věci inspirované kapitalismem (jako „restaurace buržoazního systému“), tak tento dokument sjezdem přijat nebyl. Kromě těchto dvou dokumentů sjezd řešil a přijal *Stanovy LLF*, řadu rezolucí a byly zvoleny řídicí orgány (ústřední orgán byl *Koordinační sovět LLF*). Sjezd také ukázal na názorovou různost, vzájemnou nedůvěru a nízkou kulturu diskuze (padaly tam výčitky, objevovaly se hádky, bylo velké množství deklaratorních výstupů a hlasování bylo špatně organizováno). Proto se druhého dne sjezdu účastnilo asi o 200 delegátů méně a skoro žádný z hostů (druhý den také řídil sjezd P. Filippov a organizační práce šla lépe).⁴⁰⁹

LLF se snažila prosadit své kandidáty do sovětů všech úrovní, ale těžko v případě *LLF* hovořit o politické straně, protože za prvé šlo o názorově nejednotné politické hnutí a za druhé i řada lídrů *LLF* byla proti stranickému charakteru – i Petr Filippov.⁴¹⁰ Podle některých autorů byla *LLF* v podstatě slabě organizovanou asociací mnoha skupin leningradských voličů.⁴¹¹

„Národofrontovci“ byli většinou z vrstvy technické inteligence, byli to lidé narození často ve 40. letech, kteří zažili jako mladí Chruščovovo „tání“. Někteří z nich byli členy KSSS (jako Filippov, Něstěrov, Salje a další), a proto nebyla v jejich zájmu anti-sovětská činnost. Orientovali se na sověty a snažili se tam dostat své lidi – proto pro ně byla důležitá účast ve volbách. Kromě toho pořádali mítinky, demonstrace, setkání, organizovali sociální výzkumy, diskuzní kluby a také pracovali na vlastních legislativních iniciativách (například v Rezoluci s výzvou k reformě volebního systému SSSR, kde se stavěli pro svobodné a soutěživé volby). Důležitá pro ně byla také ochrana občanských práv a snažili se konat dohled nad dodržováním demokratických procedur.⁴¹²

Kromě toho členové *LLF* apelovali na boj lidu s nomenklaturou, což jim vysloužilo obrovskou podporu a mohlo se tak z *LLF* stát masové hnutí (myšlenky demokratického hnutí Leningradu podporovala většina jeho voličů). Boj se stranickou nomenklaturou a aparátem byl nakonec heslem i u dalších něformalů – u *DS*, nebo u *Klubu duševní kultury* (ten vedl S. D. Semjonov; a cílem bylo se „skrze multipartismus dostat ke skutečné lidové nestranné demokracii“; klub byl také proti

409 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty...*, s. 49.

410 Gromov, A., V., Kuzin, O., S.: *Neformaly...*, s. 208-210.

411 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty...*, s. 36.

412 *Ibid.*, s. 37-38.

byrokracii, monopolu moci a aparátu stranicko-státních činitelů, v byrokracii viděl nepřítele sovětského lidu; snažil se vychovávat k právnímu a občanskému vědomí). U *DS* bylo dodržování lidských práv na prvním místě a boj s nomenklaturou a aparátem na druhém, kdežto u *LLF* tomu bylo naopak.⁴¹³

Leningradská lidová fronta byla iniciátorem řady událostí, mítinků a iniciativ. V září 1989 například spolupřátela konferenci demokratických organizací a hnutí v malém konferenčním sále DK potravinářů (to bylo tradiční místo setkání ústředního orgánu *Koordináčního sovětu LLF*) a na základě konference byla založena *Meziregionální asociace demokratické společnosti (MADO)*.⁴¹⁴

Významnou iniciativou *LLF* bylo vytvoření širokého volebního bloku *Demokratické volby-90* v zimě 1989. Šlo o volební koalici různých asociací a klubů voličů včetně *LLF*, *Memoriálu*, skupin *Obyvatelé blokádního Leningradu*, *Něva*, pracovních klubů, klubu *Perestrojka*, tvůrčích svazů, *Sociálně-demokratického klubu*, nezávislých odborů *Spravedlnost*, *Svazu zelených* a dalších ekologických skupin, skupiny *Záchrany*, *Leningradské tribuny*, *Služby míru*, zdravotnických asociací, nacionálně-kulturních a křesťanských spolků. Mezi hlavní cíle bloku patřila garance politických, ekonomických, sociálních práv občanů, boj za multipartismus, znásobení úspěchu v minulých volbách a opozice proti volení stranických činitelů, aparátčiků a nacionál-patriotů.⁴¹⁵ Prakticky pak šlo především o zvolení vlastních nebo podobně smýšlejících lidí do sovětů (pokud možno) všech úrovní.

Jedna z lídrů *LLF*, Marina Salje, byla nejdříve pro to, aby hlavní silou do voleb byla samotná *LLF*. To se ale nelíbilo *Skupině záchrany* a dalším členům bloku, protože: a) nebylo by jasné, kdo bude vybírat kandidáty a b) části bloku *LLF* nic neříkala a naopak ji odpuzovala. Proto bylo rozhodnuto pro méně politicky přibarvenou variantu. Diskuze se vedly také nad tím, jak docílit, aby v každém volebním obvodu byl jen jeden představitel demokratických organizací. Bylo tedy rozhodnuto, že všichni kandidáti členských organizací *DV-90* budou podpořeni *DV-90*. Někde tak kandidovali až 4 demokratičtí kandidáti podporovaní blokem v jednom volebním obvodu. Nakonec se ve volbách do Lensovětu do druhého kola většinou dostal alespoň jeden kandidát *DV-*

413 Ibid., s. 36, 41, 44, 53.

414 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty...*, s. 107-108.

415 Kromě toho byl blok pro nezávislé odbory, státní a ekonomickou suverenitu RSFSR, boj proti mezinárodnostním konfliktům, pro radikální ekonomická opatření, demonopolizaci ekonomiky a více forem vlastnictví, pro větší ohledy na ekologii a pro podporu Sacharova a demokratických poslanců SLZ SSSR (J. Afanasjeva, J. Boldyreva, B. Jelcina, G. Popova, A. Sobčaka, A. Ščelkanova a dalších) – Leták „Voliči“ od předvolebního bloku Demokratické volby-90 ze 17. 1. 1990 In: *Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991*. Sankt-Peterburg 2009, s. 237-238.

90, což bylo velmi nečekané pro KSSS.⁴¹⁶

Nejdříve se čekalo, že se kandidáti budou navrhovat sami jen podle bydliště (aby bylo vidět, že jde o lidi z mas a o lidi obyčejné). Ale panovala obava, že by se tímto způsobem navrhovali jen komunističtí kandidáti. A tak padl návrh navrhovat kandidáty pomocí pracovních kolektivů, protože ty měly právo navrhovat libovolný počet kandidátů v libovolném počtu obvodů. Toto právo měly různé městské společenské organizace, ale i zaregistrovaný *Memoriál* (ten nakonec navrhl na 80 kandidátů), *Interiérové divadlo* (N. V. Beljaka) navrhlo 135 kandidátů. Všechny členské organizace koalice odevzdaly protokoly návrhů kandidátů koordinátorům, kteří to zanalyzovali a předali dál pracovním kolektivům a společenským organizacím. Následně byly tištěny agitační materiály a formuláře pro podporu jednotlivých kandidátů (tisklo se to většinou v Pobaltí).⁴¹⁷

Do Lensovětu byli nakonec zvoleni poslanci, kteří až ze 70% pocházeli ze seznamů podporovaných *DV-90* (z nichž drtivá většina byla z *LLF*). Bez této důležité agitační činnosti by demokratických kandidátů v Lensovětu nebyla ani polovina a ve městě by byla jiná politická situace.⁴¹⁸

Pokud již hovořím o *LLF*, musím se zmínit také o tak zvané *Sjednocené frontě pracujících Leningradu (SFPL)*. Tato organizace totiž byla ztělesněním snahy vytvořit demokratickým silám v Leningradě opoziční strukturu – tedy jakousi „frontu proti frontě“ a tím způsobit konfrontaci a rozkol. I když obě fronty měly podobné programy, tak stály v opozici vůči sobě. *SFPL* totiž byla jednoznačně pro tradiční socialismus. Tvořili ji většinou straníci, nebo sympatizanti KSSS. Důležité je, že *SFPL* fungovala v tandemu se stranou a ne proti straně (oproti *LLF*). Dále byla proti sklouznutí KSSS k sociálně-demokratickým hodnotám a chtěla obnovit, očistit a aktualizovat stranu, rozvíjet mechanismy samosprávy a také předat moc pracovním kolektivům.⁴¹⁹

SFPL vznikla v létě 1989 na svém prvním sjezdu v Domě kultury Lensovětu (za účasti asi 400 lidí) jako společensko-politické hnutí pracujících a inteligence, kteří měli pro pracující třídu vybojovat politickou moc.⁴²⁰ Je těžké o ní hovořit jako o něformalu, protože byla organizovaná hlavně komunisty.⁴²¹ Vznikla na základě pracujících

416 Vzpomínky A. A. Kovaljova In: Avtobiografija peterburgskogo gorsovetu (Lensoveta XXI sozyva) – 3 aprelja 1990-21 dekabrja 1993- Sankt-Peterburg 2005, s. 371-373.

417 Vzpomínky A. A. Kovaljova In: Avtobiografija peterburgskogo gorsovetu (Lensoveta XXI sozyva) – 3 aprelja 1990-21 dekabrja 1993- Sankt-Peterburg 2005, s. 371-373.

418 Ibid.

419 Semina, L.: Po zakonam graždanskogo..., s. 167-174.

420 Ibid., s. 167.

421 Vzpomínky G. S. Vasjutočkina In: Avtobiografija peterburgskogo gorsovetu (Lensoveta XXI

politklubů založených obkolem KSSS („*Za leninismus a komunistické směřování perestrojky*“), *Asociace vědeckého komunismu* (ta sjednocovala učitele, společenské vědce, novináře a stranické pracovníky) a organizací jako *Nezávislost, Spravedlnost*, nebo *Svazu pracovních výborů Leningradu*.⁴²² Její nejvyšším orgánem byla konference, výkonným orgánem pak Koordinační rada (lídry M. V. Popov, V. J. Jelmějev, J. J. Rakov, V. A. Borovkov)⁴²³. Mezi cíle *SFPL* patřil boj s „kapitalizací společnosti“, „boj s vytěsněním z politické arény pracující třídy“, stavěla se „proti předělání SSSR na surovinový přívěšek kapitalistických států“ a obecně fronta zastávala pro-socialistické a konzervativní hodnoty. Na prvním zřizovacím sjezdu byla i Nina Andrejevová (ale nebyla členkou).⁴²⁴ První akcí byl mítink „*Proti spekulaci pod vlivem kooperativů*“ v červnu 1989 za přítomnosti asi 700 účastníků. Na podzim 1989 přišla s iniciativou voleb do místních a republikových sovětů dle výrobních okruhů (což bylo zavrhnuto) a ve volbách 1990 podporovala platformu Leningradské organizace KSSS a *Ruského patriotického bloku*. Logicky byly její poslanci v Lensovětu v opozici vůči poslancům *LLF*.⁴²⁵ *SFPL* jinak nekritizovala jen *LLF*, ale i ostatní demokraticky orientované něformaly.⁴²⁶ Podle A. Sobčaka byla *SFPL* reakční.⁴²⁷ Pro členy *LLF* byli příznivci *SFPL* „straníky tvrdé ruky a třídního diktátu“.⁴²⁸

SFPL vedla s *LLF* polemiku hlavně kvůli návrhu voleb do sovětů dle produkčních jednotek jako byly závody, továrny a podobně. *LLF* byla tvrdě proti tomu, protože by to bylo nedemokratické a dalo by to volbu do rukou stranickým výborům jednotlivých podniků.⁴²⁹

2. 3 Něformaly a důležitá místa v Leningradě

Pokud hovoříme o Leningradských něformalech, tak se musíme alespoň krátce zmínit o místech, která souvisela s jejich činností. Něformaly si většinou vyhlídly určité

sozyva) – 3 aprělja 1990–21 dekabrja 1993– Sankt-Peterburg 2005, s. 9; Gel'man, V.: Front bez tyła In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985–1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 185–187.

422 Obščestvennaja žizň Leningrada..., s. 14.

423 Ibid., s. 182.

424 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: Dissidenty..., s. 108.

425 Obščestvennaja žizň Leningrada..., s. 724–725.

426 Gromov, A., V., Kuzin, O., S.: Neformaly..., s. 211–215.

427 Sobčak, A.: Choždenie vo vlast'. Moskva 1991, s. 148.

428 „Prohlášení LLF z konference 28. 1. 1990“ – In: Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: Dissidenty, neformaly, demokraty: Opyt sozdanija otkrytoj istorii demokratičeskogo dviženija Leningrada – Sankt-Peterburga. Sankt-Peterburg 2006, s. 142.

429 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: Dissidenty..., s. 108.

místo, které pak sloužilo k jejich akcím.

Na některá místa jsem již upozornil. Jako na Michajlovský sad, ve kterém se konaly „hyde-parky“ *Služby míru* (podobné akce se nakonec konaly i v centru Moskvy na Puškinově náměstí). Na těchto „hyde-parcích“ často zněly výzvy pro zrušení „dočasných pravidel“ (ty byly v Leningradě přijaty Lensovětem v květnu 1987 pod názvem Dočasná pravidla o konání setkání, mítinků, pochodů, demonstrací a jiných masových akcí na ulicích, náměstích, prospektech, v parcích Leningradu.⁴³⁰

Velmi oblíbené pro agitaci, předvolební kampaně a pikety byly stanice metra. Konkrétně stanice metra Vasileostrovská na Vasiljevském ostrově (frekventované bylo především malé náměstíčko před vstupem do metra, který je navíc vyvýšený a vedou k němu schody, takže se z nich dá dobře hovořit) byla známá pro podobné akce – své mítinky tam pořádala jak *LLF*, *Paměť*, ale svá předvolební setkání tam konal i Anatolij Sobčak.⁴³¹

Dalším podobným místem byla stanice metra Lomonosovská. Tam například A. J. Patijev držel hladovku, aby zaregistrovali V. N. Monachova jako kandidáta do Nejvyššího sovětu RSFSR).⁴³² Kromě toho se tam pořádaly mítinky *LLF*, protesty a další podobné akce. Pro konání piketů byla známá i stanice metra Prospekt Bolševiků, kde lidé z budoucí *LLF* vyvěšovali plakáty a distribuovali všemožné letáky.⁴³³

Nemusely to však být jen stanice metra. Především *Demokratický svaz* si oblíbil demonstrace před Kazaňskou katedrálou. Tyto mítinky se špatně rozháněly a navíc to bylo symbolické místo připomínající předrevoluční demokratické protestní akce, což vadilo moci a sloužilo to i jako jistá reklama pro *DS*.⁴³⁴ Památná byla především akce *DS* 12. března 1989, která byla rozehnána milicí – pamětníkům tehdy utkvěly v paměti především obrazy toho jak několik tisíc příslušníků milice sundává aktivisty *DS* s ruskými trikolórami (tehdy to byla vlajka leningradských demokratů) ze sochy věnované Kutuzovovi a po náměstí před katedrálou defilují kolony milice v uniformách.⁴³⁵

Oblíbené byly i parky. V tom Jusupovském v červnu 1988 poprvé padla informace o založení Memoriálu. *Paměť* zase ráda organizovala mítinky

430 Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 170, 190, 194; *Obščestvennaja žizň Leningrada...*, s. 49.

431 Sobčak, A.: *Choždenie vo vlast'...*, s. 19.

432 Vzpomínky A. J. Patijeva In: *Avtobiografija peterburgskogo gorsoveta (Lensoveta XXI sozyva) – 3 aprelja 1990-21 dekabnja 1993-* Sankt-Peterburg 2005, s. 452.

433 Rozhovor s Alexandrem Nikolajevičem Beljajevem z roku 2008 In: *Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991*. Sankt-Peterburg 2009, s. 418-

434 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty...*, s. 34-35.

435 *Ibid.*, s. 31.

v Rumjancevském parku – především v létě roku 1988.⁴³⁶ Také Alexandrovský park se zdál vhodný pro podobné aktivity a *LLF* ho k těmto účelům čas od času využívala.

Dalším oblíbeným místem bylo Izakijevské náměstí, kde probíhaly především diskuze nad zbořením bývalého hotelu Angleter v březnu 1987.⁴³⁷ A později se tam také konaly mítinky *Paměti*.

Podobně i na Pionýrském náměstí se někdy konala nějaká akce něformalů – v srpnu 1988 tam milicionáři rozehnali mítink spolku *Výbor demokratické kontroly* a některé aktivisty zadrželi.⁴³⁸

Některá tato místa však nebyla příliš vhodná pro skutečně masové akce. 27. května 1989 se konal masový mítink demokratické společnosti a to u stadionu Kirova na Krestovském ostrově – podle různých odhadů se ho zúčastnilo 30 – 50 000 lidí. Mítink byl zorganizován představiteli lidových front a také členy *Skupiny záchrany* a bylo zde protestováno proti vedení Leningradského obkomu KSSS. Naopak podpora byla vyjádřena zvolení schopných lidí do sovětu a multipartismu.⁴³⁹

Nacionálně-patriotické organizace Leningradu si oblíbily i Smolnou katedrálu, kde v březnu 1989 uspořádaly svoji konferenci a po rozkolu tam byly také založeny *Vlast* a *Ruské nacionálně-patriotické centrum*.⁴⁴⁰ Kromě toho „patrioté“ pořádali mítinky na Maněžném náměstí (tam kupříkladu protestovali proti oblíbenému televiznímu pořadu *Páté kolo*).⁴⁴¹ Scházeli se také u kina *Meridian*⁴⁴² a *Paměť* dokonce pořádala v kině *Ochta* večer věnovaný Alexandru Něvskému.⁴⁴³

Hojně využívány byly i tak zvané Domy kultury – nejčastěji to byl DK pracovníků v potravinářství (tam zasedal *Koordinační výbor LLF*), DK Iljiče, DK Lensovětu, DK železničářů a další.

Také *SFPL* pořádala masové akce – v říjnu 1989 se konala za účasti asi 3 000 lidí jejich konference ve Sportovním komplexu „Jubilejnyj“.⁴⁴⁴

Demokratická část leningradských něformalů uspořádala některé masové mítinky buď u Sportovně-koncertního komplexu V. I. Lenina a obvyklé byly také pochody, kdy šla celá kolona demokratických sil – nejčastěji od Divadla malého diváka

436 Obščestvennaja žizň Leningrada..., s. 12.

437 Ibid., s. 9.

438 Ibid., s. 12.

439 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty...*, s. 107; *Obščestvennaja žizň Leningrada...*, s. 166.

440 Ibid., s. 148.

441 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty...*, s. 106.

442 Ibid., s. 108.

443 *Obščestvennaja žizň Leningrada...*, s. 78.

444 Ibid., s. 203.

(tak zvaného TJUZu) až na Palácové náměstí v případě výročí revoluce, nebo k Petropavlovské pevnosti při smutečním pochodu za Andreje Sacharova.

2. 4 Důležité osoby leningradských něformalů

Cílem této části není představit všechny leningradské něformaly – to ani není možné. Cílem je upozornit pouze na ty nejnámější z nich. V rámci neformálního hnutí totiž bylo několik lidí, kteří se svými schopnostmi vyčleňovali od ostatních a postupně si v rámci jednotlivých organizací vybudovali pozici lídrů. A právě o některých z nich zde bude řeč.⁴⁴⁵

První podobnou osobností byl Aleksej Kovaljov. Profesí to byl historik-archeolog. Vedl *Skupinu záchrany*, byl vedoucím a organizátorem bloku *DV-90*, a aktivní byl také v *Konfederaci anarcho-syndikalistů*. Neúspěšně se pokoušel být zvolen do SLZ SSSR a v roce 1990 byl zvolen do Lensovětu, kde se také stal členem jeho předsednictva. Dodnes je to přívrženec socialistických myšlenek. Uvědomoval si význam občanské společnosti pro další demokratické změny. Do lidové fronty odmítal vstoupit, protože podle něj tam panovala liberálně-buržoazní ideologie.⁴⁴⁶ Když jsem se již zmínil o anarcho-syndikalistech, tak musím vzpomenout leningradského anarchistu Petra Rauše, který byl podle některých hlavním anarchistou Leningradu, protože se snažil žít anarchisticky už tehdy – tedy nezávisle na společnosti.⁴⁴⁷

Hlavními lidry leningradského neformálního hnutí však byli lídři *Leningradské lidové fronty*. Ústřední dvojici tvořil Petr Filippov a Marina Sajle. Tito lidé se ale navzájem lišili co do radikálnosti myšlenek. Sajle byla doktorkou geologicko-minerálních věd (kromě toho byla členkou *Memoriálu*, *Perestrojky*, *Organizačního výboru Zřizujícího sjezdu LLF*, pak členkou jeho *Koordinační rady* a vedení *LLF*, v letech 1989-1990 byla faktickým lídrem *MADO*, *Demokratické strany Ruska*, pak *Svobodné demokratické strany Ruska*; v Lensovětu byla členkou Komise pro potravinové zabezpečení, což bylo důvodem její pozdější nízké popularity – po Gidaspovovi byla druhým nejméně oblíbeným politikem)⁴⁴⁸ a byla zastávkyní radikálnějších aktivit a hesel, než umírněnější ekonom Filippov. Sajle také opustila

445 Jako podrobnější přehled hlavních osobností leningradské neformální politiky a jejich stručných biografii doporučuji: *Obščestvennaja žizň Leningrada...*, s. 689-748.

446 Kocjubinskij, D.: *Novejšaja istorija odnogo...*, s. 11-12.

447 Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 258-259, 262.

448 *Avtobiografija peterburgskogo gorsoveta...*, s. 11; *Obščestvennaja žizň Leningrada...*, s. 14; O nepopularitě M. J. Salje vypovídá i báseň Danila Alšice „Mozart a Salje“ - Alšic, D.: *Mocart i Sal'je* In: *Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991*. Sankt-Peterburg 2009, s. 301-303.

KSSS asi o půl roku dříve než Filippov. Oba byli zvoleni na jaře 1990 do Lensovětu, kde také každý vedl odlišnou frakci – Salje vedla radikálnější demokraty sdružené ve frakci *Na platformě LLF*, zatímco umírněnější demokraté se soustředili ve Filippovově frakci *Konstruktivní přístup* (kromě toho ještě v Lensovětu existovala nekomunistická frakce *Antikrize* sdružující aktivisty *Skupiny záchrany*, kteří nechovali sympatie ani k Salje a ani k Filippovovi.⁴⁴⁹

Významnými lidmi v rámci *LLF* byli dále Nikolaj Aržannikov, Jurij Něstěrov a Gennadij Bogomolov, kteří byli zvoleni na zřizujícím sjezdu do Koordinační rady hnutí.⁴⁵⁰ Těchto pět lidí (s Salje a Filipovem) bylo hlavními lídry *LLF*. Kromě toho, že to byli dobří řečníci, organizátoři a měli publicistický dar, tak měli ještě něco navíc - tedy schopnost soustředit a v koncentrované formě vyjadřovat politickou vůli organizace, kterou zastupovali. Právě díky nim byl nastartován relativně rychlý růst *LLF*. Na druhou stranu mezi lídry *LLF* panovaly konkurenčně-partnerské vztahy, což ale životu *LLF* dodávalo na bohatosti a ubíralo na monotonnosti.⁴⁵¹ Jistá konkurence je nutila k tomu, aby se specializovali. Marina Salje, která byla velice inteligentní a vzdělaná a byla mimochodem iniciátorkou používání ruské trikolóry jako symbolu leningradských demokratů, na sebe vzala část organizační práce, uměla najít spolupracovníky, kteří při ní rostli (kupříkladu Alexandr Beljajev, který později byl předsedou Sankt-Petěrburgského městského sovětu, nebo Ilja Konstantinov, který se stal jedním z lídrů nacional-patriotů). Petr Filippov byl typickým reformátorem který se soustředil na provedení ekonomické reformy. Byl to také jasný lídr.⁴⁵² Vzdělával členy *Perestrojky* a *LLF*, psal ekonomické programy a projekty rezolucí o ekonomických otázkách (pak dokonce pracoval na návrzích zákonů Jelcinovy administrativy). Charakterizovala ho obrovská energie a zapálenost pro věc. Také vydával vlastní noviny „Něvský kurýr“, což byl demokratický tisk konkurující oficiálnímu tisku. Příliš ho

449 Severnaja Pal'mira..., s. 12.

450 V Koordinační radě *LLF* byli dále M. Salje, N. Aržannikov, J. Něstěrov, S. Andrejev, M. Čulaki, G. Bogomolov, V. G. Ramm, Makarevič, Degtjarev, Žitomirskij, Koněv, V. Monachov, Konstantinov, Kozyrev, Lycenko – viz: Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty...*, s. 54.

451 Portréty lídrů *LLF* z knihy A. J. Vinnikova – „Cena svobody“ In: Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty, neformaly, demokraty: Opyt sozdanija otkrytoj istorii demokratičeskogo dviženija Leningrada – Sankt-Peterburga*. Sankt-Peterburg 2006, s. 143.

452 Filippov koordinoval volební kampaně 1989 a 1990. Při volbách se mu podařilo zajistit kancelář a 6 telefonů pro volební štáb. Rozmístili po městě plakáty s čísly telefonů a sháněli informace od lidí, koho navrhuje. Média byla blokována KSSS strukturami, takže nastala otázka, jak oslovit voliče. Navíc u komunistů byly autobusy s megafony. Filippov vyjednal s Gruzínci nákup poloviny letadla megafonů (na které získal peníze z prodeje tulipánů v kooperativu, kde pracoval). Megafony pak distribuoval kandidátům oproti vratné záloze, aby je mohli používat i v budoucnu. Vzpomínky P. S. Filippova In: *Avtobiografija peterburgskogo gorsoveta (Lensoveta XXI sozyva) – 3 aprelja 1990-21 dekabrja 1993- Sankt-Peterburg 2005*, s. 433.

nezajímaly politické intriky. Nikolaj Aržannikov přišel do *LLF* náhodou, když byl vyhnán ze strany a z práce (pracoval jako milicionář, ale později se z něj stává první bývalý milicionář-poslanec). Bojoval s nespravedlností na Ministerstvu vnitra a za občanská práva (proto ho také vyhodili z milice). Byl to dobrý řečník, měl právní vzdělání a navíc znal systém zevnitř. V *LLF* se ihned stal lídrem. Později pracoval i v komisi pro lidská práva v NS SSSR. Jurij Něstěrov byl povoláním inženýr-elektromechanik. Tento člověk byl hluboce ponořený v politický proces, měl cit pro okamžik a vždy citlivě reagoval na změny politické situace a nacházel adekvátní reakce. Také fungoval jako výborný generátor myšlenek. Založil *ZLF* a využil ve správný čas podmínky pro vznik *LLF*. Gennadij Bogomolov byl bývalým pracovníkem na závodě. Byl zručný, sečtělý a byla u něho patrná velká snaha o seberealizaci a seberozvoj. Nebyl příliš konformní, takže u něj byly časté konflikty se systémem. Také byl aktivní v *Perestrojce*, kde se z něj stal výborný řečník.⁴⁵³

Další významnou osobností byl Alexandr Beljajev. Byl to ekonom a lídr diskuzního klubu *Alternativa*, dále zakládal *SMOT*. Také se podílel při formování *LLF* (později v jejím vedení) a *Volby-89*. V roce 1990 byl zvolen do Lensovětu, kde byl v jeho předsednictvu. V letech 1991 až 1993 byl dokonce předsedou Lensovětu (později Petrosovětu).⁴⁵⁴ Tohoto člověka nesmíme plést s Jurijem Beljajevem, který byl radio-inženýrem, spolupracoval s milicí a byl jedním z lídrů *Vlasti*. V březnu 1990 byl také zvolen do Lensovětu.⁴⁵⁵

Alexandr Bogdanov byl profesí překladatel a literát. Byl členem skupiny *Důvěra* vedené J. Podolceovou a účastnil se také práce v semináři *Demokracie a humanismus*. Byl delegátem na *Zřizujícím sjezdu DS*, ale z *DS* byl nakonec vyloučen kvůli nesouhlasu se stanovami.⁴⁵⁶

Matematik Andrej Boltjanskij byl předsedou *Sociálně-demokratického klubu*, dále spolu-předsedou *Sociálně-demokratické asociace* a také *DV-90*. Na jaře 1990 byl zvolen do Lensovětu, kde pracoval v řadě komisí. Byl jedním z organizátorů *Sociálně-demokratické strany Ruské federace* a členem vedení hnutí *Demokratické Rusko*.⁴⁵⁷

Alexandr Vinnikov byl profesí fyzik a matematik. Byl jedním ze zakladatelů

453 Portréty lídrů *LLF* z knihy A. J. Vinnikova – „Cena svobody“ In: Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty, neformaly, demokraty: Opyt sozdanija otkrytoj istorii demokratičeskogo dviženija Leningrada – Sankt-Peterburga*. Sankt-Peterburg 2006, s. 143-147.

454 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty...*, s. 26; *Obščestvennaja žizň Leningrada...*, s. 693.

455 *Obščestvennaja žizň Leningrada...*, s. 694.

456 *Ibid.*, s. 695.

457 *Ibid.*, s. 696.

Kalininské obvodní organizace *LLF* a spolupředsedou *Leningradské tribuny*. Později se také stal poslancem Lensovětu.⁴⁵⁸

Vladimír Gelman byl politologem a v neformální sféře byl členem jak *Memoriálu*, tak i *LLF*. V letech 1989-1990 působil jako člen Městské volební komise pro volby do Lensovětu za spolek *Memoriál* a také jako jeden z lídrů volebního bloku *DV-90*. Dalším členem *LLF* (a dokonce členem jeho vedení, stejně jako vedení *ZLF*) byl inženýr Anatolij Golov, který kromě toho pracoval jako člen *Perestrojky*, spoluorganizoval *Leningradský klub spotřebitelů*. Mimo to, že byl zvolen poslancem Lensovětu, působil také jako redaktor informačního bulletinu *LLF* „Severo-západ“.⁴⁵⁹

Podobná kariéra potkala ještě celou řadu demokraticky zaměřených něformalů (jako Ilju Konstantinova, Gleba Lebeděva, Viktora Monachova, Alexandra Serjakova a dalších). Přesto ještě uvedu dvě jména, jejichž osud lehce z této řady vybočoval. Prvním jménem je Rostislav Jevdokimov, který byl literát, ochránce lidských práv a politik. Byl členem jak *Lidově-pracovního svazu ruských solidaristů*, tak i *Svobodného meziprofesionálního sdružení pracujících (SMOT)*. Měl za sebou i osud disidenta, protože v roce 1982 byl odsouzen na 5 let do vězení a na 3 roky vyhnanství za šíření antisovětské literatury. Osvobozen byl v roce 1987 na základě „Gorbačovské“ amnestie a v téže roce založil leningradské oddělení *Mezinárodní společnosti lidských práv*. Na konci roku 1988 mu opět hrozilo trestní stíhání dle článku 70 Trestního zákoníku RSFSR (na jehož základě byly vedeny politické procesy), ale proces neproběhl kvůli změnám v trestním zákoníku.⁴⁶⁰

Posledním jménem je Jekatěrina Podolcevová. V jejím bytě se scházel seminář *Demokracie a humanismus*, byla lídrem leningradské skupiny *Důvěra* a iniciovala založení leningradského oddělení *Demokratického svazu*. Na konci roku 1988 jí taktéž hrozilo odsouzení za porušení článku 70 Trestního zákoníku RSFSR v souvislosti s činností v *DS* a šířením novin „Svobodné slovo“. Odsouzena však nebyla a v roce 1990 emigrovala do USA.⁴⁶¹

458 Ibid., s. 698.

459 Ibid., s. 700-701.

460 Obščestvennaja žizň Leningrada..., s. 706.

461 Obvinění se dál týkalo již zmíněného R. B. Jevdokimova, J. A. Rybakova, A. V. Skubkova a V. V. Těrechova. Obščestvennaja žizň Leningrada..., s. 127-128, 728-729.

2. 5 Důležité mezníky a události leningradských něformalů

V této poslední části bych rád upozornil na události, které byly důležité z hlediska leningradského „něformality“. Tyto události dále přispívaly k politizaci a radikalizaci lidí a umožňovaly tak neformálnímu hnutí (v Leningradě majícímu hlavně charakter demokratické opozice) šířit se.

Jistým radikalizačním faktorem bylo již to, že autorka „anti-přestavbového manifestu“, Nina Andrejevová, byla z Leningradu. Leningradská stranická organizace se připojila na její podporu stejně jako místní média. Demokraté však v žádném případě nechtěli, aby to vypadalo, že Leningrad je baštou konzervativců. A proto myšlenka lidové fronty byla z části ovlivněna právě dopisem Andrejevové.⁴⁶²

Především od jara 1988 proto byly také častější mítinky, demonstrace a pikety, které, pokud byly nepovolené, tak vyvolávaly zákroky milice (v roce 1987 se konalo 39 nepovolených mítinků, což bylo 58 % všech mítinků, zatímco v roce 1988 jich bylo již 72 a vyrostlo i procento a to na 60 %).⁴⁶³

Za první masovou akci leningradských demokratů bývá považován mítink v říjnu 1988 v Den sovětské ústavy (7. 10.) na stadionu Lokomotiv. Tato akce byla organizována *Demokratickým svazem* a vedoucími účastníky *Perestrojky* a *ZLF*. Akce se zúčastnilo několik tisíc lidí a nad tribunu zavlál symbol leningradských demokratů - ruská trikolóra. Mítink vedli Jekatěrina Podolcevová z *DS* a Jurij Něstěrov ze *ZNF*.⁴⁶⁴ O mítink se zajímala média, moc i občané, i když dle sociologů v této době (to jest před volbami do SLZ) občané volili vůči něformalům spíše pasivně-vyčkávací přístup.⁴⁶⁵

Silným radikalizačním a politizačním faktorem, který tento přístup veřejného mínění změnil, byly volby do nového parlamentu (Sjezdu lidových zástupců SSSR, SLZ SSSR) v roce 1989.⁴⁶⁶ Rok předtím totiž došlo ke změně volebního systému, podle které měl být zvolen nový parlament.⁴⁶⁷ Parlament měl mít 2250 poslanců, z čehož 750 mělo být delegováno společenskými organizacemi (jako byly KSSS, VLKSM, vzdělávací organizace, umělecké svazy, odbory a podobně; některé tyto organizace také nakonec delegovaly známé demokraty a liberály jako Gavrila Popova, či Andreje Sacharova) a 2/3 poslanců parlamentu měly být zvoleny v polosvobodných volbách

462 Ibid., s. 12.

463 Obščestvennaja žizň Leningrada..., s. 12.

464 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: Dissidenty..., s. 35-36; Obščestvennaja žizň Leningrada..., s. 121.

465 Ibid., s. 12-13.

466 Podrobněji o volbách do SLZ SSSR: Brovkin, V., N.: The Making of Elections to the Congress of People's Deputies (CPD) in March 1989. In: Russian Review. Vol. 49, č. 4 (říjen 1990), s. 417-442.

467 Podrobně o Gorbačovově politické reformě z roku 1988 viz: Matolín, P.: Gorbačovova politická reforma 1988: předpoklady, cíle a výsledky. Praha 2009.

(kandidát potřeboval 500 podpisů, aby se mohl voleb účastnit). Bohužel volební komise nemusely povolit kandidaturu kandidátů a to bez udání důvodu. I tak ale šlo o jistý pluralismus a několik demokratických kandidátů se nakonec do SLZ dostalo (kde pak založili Mezuregionální skupiny poslanců).⁴⁶⁸

Volby a předvolební kampaně (konaly se mítinky u metra, kin, obchodů a jinde) byly pro občany silným politizačním faktorem a způsobily, že z něformalů se stal obyčejný jev a že navíc hesla z prvních let perestrojky začala být vytěšňována podstatnějšími platformami a programy, jejichž podpora dál rostla.⁴⁶⁹

V Leningradě také vznikla již zmíněná předvolební komise *Volby-89*, která se snažila pomoci kandidátům v agitaci a aby prošli „filtry“ předvolebních setkání a dalšími protiopatřeními stranického aparátu. V Leningradě bylo ve volbách 1989 nakonec poraženo pět ze šesti stranických kandidátů včetně prvního tajemníka J. F. Solovjeva a to i přes to, že Solovjev neměl žádného protikandidáta (na volebním lístku byla možnost zaškrtnout „proti všem“). Jediným zvoleným leningradským představitelem místní stranické organizace se stal Boris V. Gidasov (ten také později nahradil Solovjeva v čele sekretariátu leningradské stranické organizace).⁴⁷⁰ Za městský nacionálně-teritoriální okruh Leningradu byl zvolen vyšetřovatel Generální prokuratury SSSR pro vážné záležitosti, Moskván N. V. Ivanov, který byl všeobecně považován za symbol boje proti vysoce postaveným korupčníkům.⁴⁷¹ Zajímavé je, že proti Ivanovovi stálo hodně lidí s demokratickou reputací (Marina Salje, Sergej Andrejev, Bella Kurkovová), ale leningradci dali přednost cizímu přívrženci vlády tvrdé ruky hlavně proto, že slíbil rozbít korupci v nejvyšších patrech strany.⁴⁷²

Pro leningradské voliče bylo velmi pobuřující, že okruhová volební setkání (která byla pod kontrolou strany) často nepustila k volbám kandidáty leningradských pracovních kolektivů, čímž byla ignorována vůle pracovních kolektivů. Právě tento moment byl hlavním katalyzátorem formování nové formy společenského hnutí v období mezi volbami 1989 a 1990 a příčinou růstu základních organizací *LLF*.⁴⁷³ Volby tímto způsobem aktivizovaly tisíce lidí a i když politizované skupiny nevládly tolik rozvětvenou sítí, tak jejich vliv na masové společenské hnutí byl velmi

468 Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 269-270; Brovkin, V.: *Revolution from below...*, s. 249.

469 Čurbanov, V., Nejlubin, A.: *Neformal'nye ob'jedenenija...*, s. 13-14; Podle D. Kocjubinského byli lidé z Leningradu většinou pro boj s mocenským monopolem KSSS a pro radikální demokratické reformy. Ale neměli již konkrétní odpovědi na otázky jako k čemu potřebují svobodu a co s ní budou dělat. - Kocjubinskij, D.: *Novejšaja istorija odnogo...*, s. 10.

470 Severnaja Pal'mira..., s. 9-10; Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty...*, s. 44.

471 *Obščestvennaja žizň Leningrada...*, s. 13.

472 Kocjubinskij, D.: *Novejšaja istorija odnogo...*, s. 15.

473 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty...*, s. 56.

významný.⁴⁷⁴

Lidé byli dále ovlivněni a přitaženi k politickým událostem zasedáním samotného parlamentu (ten poprvé zasedal od 25. 5. do 9. 6. 1989), které jim bylo zprostředkováno pomocí televizních přenosů a věnovala se tomu i nezávislá média v Leningradě (jako byly noviny *Směna*, *Leningradský pracující*, *Hvězda*, *Něva*, či televizní pořady *Páté kolo* a *600 sekund*).⁴⁷⁵ Právě leningradská masmédia jako jedna z prvních překonala stranicko-sovětskou cenzuru.⁴⁷⁶

Dne 30. října 1989 se u Sportovně-koncertního komplexu V. I. Lenina konal povolený mítink věnovaný památce obětí politických procesů. Účastnilo se ho asi 1 500 lidí včetně aktivistů *Memoriálu*, *Služby míru*, *LLF*, *DS*, a přítomni byli i anarcho-syndikalisté.⁴⁷⁷

Na důležité události byl bohatý především listopad 1989. Nejdříve se na výročí revoluce 7. 11. 1989 konala velká demonstrace demokratických sil – v rámci slavnostního průvodu šla demokratická kolona a to od Divadla mladého diváka až na Palácové náměstí. Tam se účastníci zastavili naproti tribuně s leningradskou stranickou elitou a skandovali heslo „Lidová fronta“ a na heslo „Sláva KSSS“ odpovídali zvoláním „Hanba!“. V rámci této kolony byli hlavně členové *LLF*, *Memoriálu*, a různých volebních bloků. Odhady počtu účastníků se liší – od 10 000 až do 50 000 lidí.⁴⁷⁸ Došlo také k určitému střetu s milicí, která zaútočila na tyl demonstrace – sebrali jim plakáty a hesla a na 20 minut zadrželi asi 100-150 lidí, i když pochod byl oficiálně povolen.⁴⁷⁹

22. listopadu se pak konal mítink konzervativních komunistů u Sportovně-koncertního komplexu V. I. Lenina, kde Boris Gidaspov útočil na Gorbačova a na *LLF* a obecně brojil proti demokratům a perestrojce. Tohoto mítinku se zúčastnilo asi 20 000 lidí.⁴⁸⁰ Mítink 22. Listopadu bývá také někdy označován jako „gidaspovský puč“.⁴⁸¹ Na mítinku totiž padala hesla jako „Zpět k diktatuře proletariátu“, „Nedopust' me, aby perestrojka uškodila komunizmu“, nebo „Ať se zodpovídá politbyro“.⁴⁸²

To (spolu se snahami obkomu omezit mítinky, pochody a demonstrace

474 Ibid., s. 47-48.

475 Obščestvennaja žižň Leningrada..., s. 14.

476 Kocjubinskij, D.: Novejšaja istorija odnogo..., s. 9.

477 Gromov, A., V., Kuzin, O., S.: Neformaly..., s. 268-269.

478 Viz vzpomínky P. Filippova a A. Kozyreva - Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: Dissidenty, neformaly, demokraty: Opyt sozdanija otkrytoj istorii demokratičeskogo dviženija Leningrada – Sankt-Peterburga. Sankt-Peterburg 2006, s. 59, 61, 108. Hesla viz: Seznam hesel demonstrace 7. 11. 1989 potvrzený vedením LLF In: Obščestvennaja žižň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 205-207.

479 Sobčak, A.: Choždenie vo vlast'..., s. 149.

480 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: Dissidenty..., s. 108.

481 Sobčak, A.: Choždenie vo vlast'..., s. 154-157.

482 Ibid., s. 154-157.

v listopadu 1989)⁴⁸³ vyburcovalo demokratické něformaly Leningradu, které 6. prosince 1989 zorganizovali tak zvaný „antigidaspovský mítink“ zaměřený proti ortodoxním komunistům v Leningradě. Úmyslně se akce konala také u Sportovně-koncertního komplexu V. I. Lenina. Leningradští „aparátníci“ se sice pokoušeli strhnout mítink na svoji stranu (chtěli jedním krokem konzervativně odmítnout přestavbu – především ze strachu o svá místa), ale jejich snahy byly neúspěšné a museli nakonec kapitulovat. Snažil se tam pronést projev i Gidaspov, ale celé náměstí ho vypískalo, až musel organizátor mítinku Petr Filippov uklidňovat dav.⁴⁸⁴ Na tomto mítinku si *LLF* také poprvé vyzkoušela heslo „Pryč s KSSS“).⁴⁸⁵ Zajímavou epizodou bylo šíření informace o tomto mítinku, které se dělo pomocí kresleného letáku (ten byl vytištěn v Pobaltí a Petr Filippov je pak přivezl v autě do Leningradu). Nakonec i díky němu přišlo na mítink 10 – 20 000 lidí. Podle M. Salje začaly tímto mítinkem v *LLF* kontroverze, které pokračovaly během voleb v roce 1990 (šlo o podporu, ne-podporu progresivních sil v KSSS a o taktiku boje - jestli rozbít KSSS zevnitř, pro což byl Filippov, nebo jestli udělat z *LLF* opoziční stranu vůči KSSS, což chtěla Salje).⁴⁸⁶

Priorita boje s byrokracií a stranickým aparátem byla dobře ukázána při velké manifestaci na podporu „bojovníků se stranickou mafí“ T. Gdljana a I. Ivanova v listopadu 1989. Podobná akce se konala také 17. dubna 1990, kdy demonstranté na podporu „ivanovců“ šli od Divadla mladého diváka na Palácové náměstí. Právě tento mítink na Palácovém náměstí byl druhou nejmasovější demonstrací v Leningradě vůbec a účastnilo se ho 50 – 100 000 lidí (vůbec první co do počtu byl přibližně dvousettisícový mítink na Palácovém náměstí proti Státnímu výboru pro výjimečný stav 20. srpna 1991).⁴⁸⁷ To dokládá, že boj s byrokracií a stranickým aparátem měl daleko větší mobilizační potenciál, než demokratické hodnoty něformalů. Události v srpnu 1991 již také nebyly v režii něformalů.

Nyní se dostáváme k volbám v roce 1990. Ty se sice formálně konaly ještě v jedno-stranickém systému, ale fakticky už v Rusku existoval blok demokratických sil (v Leningradě fungoval výbor *Demokratické volby-90*, který navrhoval vlastní kandidáty, ale mimo něj byly aktivní i *Svaz voličů Leningradu*, nebo *Asociace voličů Leningradu*).⁴⁸⁸ Kromě anti-nomenklaturní demokratické platformy se v Leningradě

483 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty...*, s. 108.

484 Sobčak, A.: *Choždenie vo vlast'...*, s. 154-157.

485 Kocjubinskij, D.: *Novejšaja istorija odnogo...*, s. 31-32.

486 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty...*, s. 67-68, 108-109.

487 *Ibid.*, s. 58, 110.

488 *Obščestvennaja žizň Leningrada...*, s. 14.

voleb účastnili i nacional-patrioté a to ve společném bloku s komunisty. Dosáhli však velmi špatných výsledků – do Nejvyššího sovětu RSFSR byli zvoleni jen 3 nebo 4 ze 33 kandidátů a ze 400 poslanců Lensovětu jich bylo celkem jen 50-60. Naopak drtivé vítězství zaznamenali představitelé demokratických/pro-reformních sil (jen *DV-90* nebo *LLF* byly početné tak, aby měly větší vliv na složení Lensovětu.)⁴⁸⁹ Demokraté tak získali kolem 70 % křesel v Lensovětu,⁴⁹⁰ ve kterém bylo ještě asi 10 členů *Demokratické strany Ruska* a několik sociálních demokratů a členů republikánské strany.⁴⁹¹ Za Leningrad byla zvolena do NS RSFSR demokratka Galina Starovojtová.

Nový demokratický Lensovět byl velmi populární. Až 45 % leningradců sledovalo všechna zasedání nového Lensovětu v televizi a 45 % věřilo, že díky jeho aktivitě se zlepší život města. Brzy se však ukázalo, že poslanci nejsou schopni navrhnout konkrétní řešení lokálních problémů. Lensovět navíc trápila špatná parlamentní sebeorganizace (poslanci nedbali příliš řádů, bylo těžké najít konsensus, bylo zneužíváno práv menšiny). Nakonec se za podpory poslanců *LLF* stal předsedou Lensovětu Anatolij Sobčak, který se však s postupem času začal chovat autoritářsky.⁴⁹² Přesto bylo zřejmé, že *LLF* odrážela myšlení většiny voličů Leningradu, a proto měla také širokou podporu.⁴⁹³ Po volbách se však většina lídrů *LLF* dostává k moci, stávají se z nich profesionální politici a fronta prakticky přerušuje svoji činnost.⁴⁹⁴

Mezníkem v životě Leningradu byl dále červen 1991, kdy byl zvolen starostou města předseda Lensovětu Anatolij Sobčak.⁴⁹⁵ O několik dnů později bylo městu po neúspěšném srpnovém pokusu o puč navráceno historické jméno Sankt-Petěrburg.⁴⁹⁶ Překvapivě tehdy lidé ještě měli energii řešit politiku, i když rostly ceny a život byl těžší a těžší (Sobčak dokonce musel vyjednat pro Leningrad humanitární pomoc Evropských společenství a USA).⁴⁹⁷

Od podzimu 1991 však kvůli špatné sociálně-ekonomické situaci zájem petrohradců o politiku (a také o politické něformaly) rapidně upadá.⁴⁹⁸

489 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty...*, s. 69.

490 *Severnaja Pal'mira...*, s. 10-11.

491 *Ibid.*, s. 16.

492 Kocjubinskij, D.: *Novejšaja istorija odnogo...*, s. 22-23.

493 Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: *Dissidenty...*, s. 53.

494 *Ibid.*, s. 79, 110.

495 *Severnaja Pal'mira...*, s. 19.

496 *Ibid.*, s. 23.

497 Kocjubinskij, D.: *Novejšaja istorija odnogo...*, s. 33-35.

498 *Obščestvennaja žizň Leningrada...*, s. 51, 54.

Závěr

Cílem této práce bylo především najít místo politických něformalů v rámci perestrojky. Viděli jsme, že něformaly vznikly v důsledku perestrojky – jak píše V. Pečeněv, staly se jejími dětmi.⁴⁹⁹ Jejich existence se přímo odvíjela od existence administrativně-příkazního systému tehdy panujícího v sovětském Rusku. Něformaly byly snahou ovlivnit radikální změny v sovětské společnosti zezdola a snahou zapojit do tohoto procesu běžné lidi.⁵⁰⁰ Ale jako celá řada jiných sil vypuštěných přestavbou, se i tato postupně vymykala z kontroly jejím původním iniciátorům, kteří si s ní nevěděli příliš rady.⁵⁰¹ Proto jedna část státní moci na aktivity něformalů reagovala podanou rukou, zatímco daleko častější odpovědí byla represivní opatření aplikovaná v tradiční rovině potlačování disentu.

Z něformalů se postupně staly vlivné společenské síly (některé více, některé méně, některé zaměřené na zisk moci, jiné zaměřené na formulování nových, nebo „staro-nových“ ideologických a myšlenkových přístupů a jejich rozvíjení)⁵⁰², které v mnoha případech byly schopné svůj potenciál plně využít a skutečně si část politické moci zabrat pro sebe.⁵⁰³ Aniž by si to však většinou uvědomovaly, tak tím nastoupily na cestu formalizace a institucionalizace. Nedocházelo jim ani, že jejich místo je v rámci sovětského systému, který se někdy tak zuřivě snažily předělat, vyměnit, ale i narušit.

Jinými slovy – perestrojka byla jejich možností, nadějí, ale také koncem. Když se sovětský systém začal rozpadat, ukázalo se, že něformaly nemohou fungovat bez jeho existence. S koncem sovětského Ruska nevyhnutelně nastává také konec neformální politiky a něformaly přenechávají otěže politiky profesionálním politikům a politickým stranám. To, že někteří účastníci neformální politiky nastupují tuto cestu, na celkovém výsledku nic nemění.

Politizované něformaly byly fenoménem etapy vývoje sovětské společnosti – etapy, která bývá označována jako perestrojka. Jejich spjatost se systémem, ve kterém vznikly, může být zpochybňována existencí podobných společenských formací jinde ve

499 Pečeněv, V., A. (red): *Neformaly...*, s. 5.

500 S tím souhlasí také: Čurbanov, V., Nejlubin, A.: *Neformal'nye ob'jedinenija...*, s. 25-26, 27; Antonovič, I., I.: *Socializm na ischode...*, s. 3; a Brovkin, V.: *Revolution from below...*, s. 254.

501 Shodný názor viz: Barsenkov, A., S.: *Reformy Gorbačeva i...*, s. 22; Čurbanov, V., Nejlubin, A.: *Neformal'nye ob'jedinenija...*, s. 17.

502 Podle dat VCIOM (Celoruské centrum pro studium veřejného mínění) byly něformaly co do důvěry občanů na konci srpna 1989 na třetím místě po Nejvyšších sovětech a médiích. Až za nimi byly KSSS, registrované organizace, místní sověty, odbory, ministerstva, orgány činné v trestním řízení a Komsomol - Čurbanov, V., Nejlubin, A.: *Neformal'nye ob'jedinenija...*, s. 28, 42. Podobný trend potvrzuje i sociální průzkum Institutu marxismu-leninismu při ÚV KSSS – viz: Pečeněv, V., A. (red): *Neformaly...*, s. 260.

503 Podobný názor mají: Čurbanov, V., Nejlubin, A.: *Neformal'nye ob'jedinenija...*, s. 14.

světě, ale skutečné něformaly fungovaly opravdu jen v rámci sovětského systému.

Jejich nezpochybnitelným přínosem bylo, že otestovaly veřejný prostor a dopomohly rozvoji významných institucí jako pluralismu (jak myšlenkového, tak stranicko-institucionálního) a občanské společnosti.⁵⁰⁴ Ještě významnějším přínosem pak bylo, že jejich aktivity umožnily odstranění sovětského společenského systému v Rusku bez násilných střetů a krvavé občanské války.⁵⁰⁵ Dík jim patří i za to, že přilákaly k politice tisíce lidí, kteří by o ni jinak neměli zájem, a začaly je vzdělávat v principech fungování demokratizovaných institucí, což byl bezprecedentní trénink pro budoucí politické lídry. V podstatě tak byla potvrzena teze vyřčená Timothy Garton Ashem – lidé organizovaní vně stranických a státních struktur, v rozmanitých nezávislých společenských uskupeních skutečně způsobili smysluplnou změnu a povedlo se jim rekonstruovat občanskou společnost.⁵⁰⁶

Co se týká Leningradu, tak objem a rozmanitost neformální politiky byly v tomto městě rozhodně srovnatelné se situací v Moskvě. Leningrad navíc převyšoval Moskvu ve výsledcích, jakých tam něformaly dosáhly v praktické rovině. Pozoruhodné jsou převážně výsledky dosažené ve volbách 1990 aktivisty demokraticky orientovaných a masami podporovaných něformalů. Především aktivita *Leningradské lidové fronty* svým rozsahem, energií a sebedůvěrou ohromuje a ztěžuje hledání analogické organizace v rámci sovětského Ruska. Tyto výsledky byly zřejmě zčásti umožněny existencí tradičně konzervativního stranického vedení v Leningradě.

Na druhou stranu je třeba přiznat, že řada leningradských organizací měla své vzory právě v moskevských, nebo celo-ruských protějšcích, a proto by nebylo ani dobré význam Leningradu v rámci ruské neformální politiky přeceňovat. Ani snaha vydobýt si znovu místo prvního města země se neukázala jako úspěšná a realistická.⁵⁰⁷

504 Zde souhlasím s uvedeným v: Pečenev, V., A. (red): *Neformaly: Kto oni? Kuda zovut?*. Moskva 1990, s. 5-6; Už v roce 1986 psal časopis *Kommunist* o něformalech jako o prostředku rozvoje občanské společnosti a byla zkoumána možnost spojení občanské společnosti se socialistickým pluralismem. Kodin, M., I.: *Obščestvenno-političeskie ob'jedinenija...*, s. 26.

505 Tento názor zastává ve svých publikacích také A. Šubin: Šubin, A., V.: *Predennaja demokratija...*, s. 5-6, 330-332; Šubin, A., V.: *Paradoksy perestrojki...*, s. 121.

506 Ash, T., G.: *Středoevropán volbou*. Praha 1992, s. 19.

507 S tímto tvrzením souhlasí také Danil Kocjubinskij - Kocjubinskij, D.: *Novejšaja istorija odnogo...*, s. 29-30.

Použitá literatura

Prameny:

- „Aleksandr Morozov ob istorii neformal'skogo dviženija i M-BIO“. In: www.igrunov.ru/vin/vchk-vin-n_histor/remen/morozov2004.html (staženo 20. 11. 2011, 13:04).
- „Chór, který řeže do uší“ (zástupci uměleckých svazů se vyjadřují proti nacionalistickému hnutí v Leningradě) In: *Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991*. Sankt-Peterburg 2009, s. 155-156.
- Agapov, Sergej: Koe-čto o neformalach, “Perestrojkach“ i igre v mjač. In: www.igrunov.ru/vin/vchk-vin-n_histor/remen/1134932186.html (staženo 20. 11. 2011, 13:07).
- Avtobiografija peterburgskogo gorsoveta (Lensoveta XXI sozyva) – 3 aprelja 1990-21 dekabnja 1993- Sankt-Peterburg: RIF <<Roza mira>> 2005.
- Báseň Postupok (o odchodu z KSSS) In: *Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991*. Sankt-Peterburg 2009, s. 280-281.
- Beseda Alekseje Pjatkovského s Vadimem Želninem „Iz istorii sozdanija Demokratičeskoj partii Rossii“. In: www.igrunov.ru/vin/vchk-vin-n_histor/remen/1112026639.html (staženo 20. 11. 2011, 13:11).
- Část besedy Vječeslava Igrunova a Grigorije Pelmana za účasti Leny Švarcové. In: www.igrunov.ru/vin/vchk-vin-n_histor/remen/anniversary/pelman.html (staženo 20. 11. 2011, 12:59).
- Deklarace iniciativních skupin lidových front a jiných demokratických organizací (přijata na setkání v srpnu 1988 v Leningradě) In: *Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991*. Sankt-Peterburg 2009, s. 116-117.
- Deklarace Ruské nacionálně-patriotické fronty Paměť z června 1988. In: *Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991*. Sankt-Peterburg 2009, s. 107-108.
- Deklarace Ruské nacionálně-patriotické fronty Paměť ze srpna 1988. In: *Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991*. Sankt-Peterburg 2009, s. 109-110.
- Deklarace „Za narodnyj front Leningrada“. In: Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.:

Dissidenty, neformaly, demokraty: Opyt sozdanija otkrytoj istorii demokratičeskogo dviženija Leningrada – Sankt-Peterburga. Sankt-Peterburg 2006, s. 129.

- Dokument ZNF – „Informace“ In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 118-120.

- Dopis komise pro studium společenských hnutí Severo-západního oddělení Sovětské sociologické asociace In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 128.

- Dopis Niny Andrejevové do Sovětského Ruska „Nemohu se vzdát principů“ ze 13. Března 1988. In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 84-94.

- Gel'man, Vladimir: Front bez tyła In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 185-187.

- Informace o protestním dopise skupiny leningradských spisovatelů In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 127.

- Klenov, Aleksandr: Razmyšlenija posle vyborov In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 262-264.

- „Koordinační rada Leningradské lidové fronty (z 14. 11. 89)“. In: Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: Dissidenty, neformaly, demokraty: Opyt sozdanija otkrytoj istorii demokratičeskogo dviženija Leningrada – Sankt-Peterburga. Sankt-Peterburg: Norma 2006, s. 138-139.

- Kotkin, Steven.: Terror, Rehabilitation, and Historical Memory: An Interview with Dmitrii Iurasov. In: Russian Review. Vol. 51, č. 2 (duben 1992), s. 238-262.

- Leták Hnutí demokratických reforem z 2. 11. 1991 In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 369.

- Leták „Ne mogu postupit'sja principami!“ – pozvánka na demonstraci demokratických sil Leningradu 6. 12. 1989. In: Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: Dissidenty, neformaly, demokraty: Opyt sozdanija otkrytoj istorii demokratičeskogo dviženija Leningrada – Sankt-Peterburga. Sankt-Peterburg: Norma 2006, s. 140-141.

- Leták Profesionálního svazu pracujících Nezávislost z 1. 3. 1991 In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 322-323.

- Manifest Zřizujícího sjezdu Leningradské lidové fronty In: Obščestvennaja žizň

Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 183-185.

- Obrácení se k obyvatelům Leningradu (Společenské výboru voličů Volby-89 z konce března 1989) In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 148-150.

- Otevřený dopis členů Leningradské tribuny V. J. Chodyrevovi a G. P. Voščininovi In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 241-242.

- Otevřený dopis skupiny leningradských spisovatelů a novinářů prvnímu tajemníkovi Leningradského oblastního výboru KSSS J. F. Solovjevovi ze srpna 1988. In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 110-111.

- Oznámení koordinační rady LLF z 22. 2. 1990 In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 244.

- Oznámení Leningradské lidové fronty z 28. 1. 1990. In: Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: Dissidenty, neformaly, demokraty: Opyt sozdanija otkrytoj istorii demokratičeskogo dviženija Leningrada – Sankt-Peterburga. Sankt-Peterburg: Norma 2006, s. 142.

- Oznámení Leningradského Memoriálu (ze 7. 6. 1989) In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 175.

- Postoje leningradské Sjednocené fronty pracujících In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 182-183.

- Prohlášení Dočasného iniciativního výboru Lidové fronty v Leningradě z června 1988. In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 106-107.

- Prohlášení leningradského klubu Perestrojka z května 1987. In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 52-53.

- Prohlášení leningradského oddělení Demokratického svazu z května 1988. In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 102-103.

- Projekt Stanov celosvazového dobrovolného historicko-naučného spolku Memoriál In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg

2009, s. 142-145.

- Předvolební program M. J. Salje z roku 1989. In: Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: Dissidenty, neformaly, demokraty: Opyt sozdanija otkrytoj istorii demokratičeskogo dviženija Leningrada – Sankt-Peterburga. Sankt-Peterburg: Norma 2006, s. 47-48.

- Rezoluce Koordinační rady Leningradské lidové fronty z 24. 7. 1990

In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 279-280.

- Rezoluce mítinku demokratické společnosti z 27. 5. 1989 v Leningradě

In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 166.

- Rozhovor s A. V. Boltjanským z roku 2008 In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 433-436.

- Rozhovor s Alexandrem Jurjevičem Sungurovem z roku 2008 In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 634-637.

- Rozhovor s Alexandrem Nikolajevičem Beljajevem z roku 2008 In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 416-420.

- Rozhovor s Alexejem Anatoljevičem Kovlajovem z roku 2008 In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 529-532.

- Rozhovor s Anatolijem Grigorjevičem Golovem z roku 2008 In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 474-477.

- Rozhovor s Andrejem Nikolajevičem Illarionovem z roku 2008 In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 510-513.

- Rozhovor s Andrejem Vladimirovičem Boltjanským z roku 2008 In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 433-436.

- Rozhovor s G. I. Barinovou z roku 2008 In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 411-415.

- Rozhovor s Igorem Ivanovičem Sošnikovem z roku 2008 In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 632-634.

- Rozhovor s Jakovem Akrad'jevičem Gordinem z roku 2008 In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 482-487.

- Rozhovor s Julijem Andrejevičem Rybakovem z roku 2008 In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 607-612.
- Rozhovor s Jurijem Michajlovičem Něstěrovem z roku 2008 In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 578-582.
- Rozhovor s Marinou Jevgejevnu Salje z roku 2008 In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 613-616.
- Rozhovor s Michailom Egonovičem Dmitrijevem z roku 2009 In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 487-491.
- Rozhovor s Michailom Maljutinem - Pečenev, V., A. (red): Neformaly: Kto oni? Kuda zovut?. Moskva: Izdatel'stvo političeskoj literatury 1990, s. 244-246.
- Rozhovor s Nikolajem Rostislavovičem Korněvem z roku 2008 In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 542-544.
- Rozhovor s Olegem Tumajevičem Vite z roku 2008 In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 457-460.
- Rozhovor s Petrem Sergejevičem Filippovem z roku 2008 In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 658-659.
- Rozhovor s Romanem Ljudvigovičem Perinem z roku 2008 In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 582-585.
- Rozhovor s Viktorom Nikolajevičem Monachovem z roku 2008 In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 570-576.
- Rozhovor s Vladimirem Jakovlevičem Gelmanem z roku 2008 In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 469-472.
- Rozhovor se Sergejem Genrichovičem Pilatovem z roku 2008 In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 585-589.
- Samizdatový časopis „Chronograf: samaja bespartijnaja gazeta“. Moskva, čísla 1 – 34 (duben 1988 - květen 1990) – dostupné na:
www.panorama.ru/gazeta/chronogr/index.html (staženo 23. 11. 2011, 14:40-15:00).
- Samizdatový časopis Alexandra Bogdanova <<Antisovetskaja pravda>>, Leningrad, číslo 15 (1990). In: Vinnikov, A., J., Gubanov, I., B., Tarusina, I., G.: Dissidenty, neformaly, demokraty. Tom 2. <<Roždennaja svobodnoj>>: Antologija nezavisimoj pressy Leningrada 1988-1991. Sankt-Peterburg: Norma 2007, s. 131-134.

- Samizdatový časopis Leningradské lidové fronty (redaktor Petr Filippov) <<Nevskij kur'jer>>, Leningrad, číslo 17 (1990). In: Vinnikov, A., J., Gubanov, I., B., Tarusina, I., G.: Dissidenty, neformaly, demokraty. Tom 2. <<Roždennaja svobodnoj>>: Antologija nezavisimoj pressy Leningrada 1988-1991. Sankt-Peterburg 2007: Norma, s. 139-178.
- Samizdatový časopis Leningradské lidové fronty (redaktor Petr Filippov) <<Nevskij kur'jer>>, Leningrad, číslo 21 (1991). In: Vinnikov, A., J., Gubanov, I., B., Tarusina, I., G.: Dissidenty, neformaly, demokraty. Tom 2. <<Roždennaja svobodnoj>>: Antologija nezavisimoj pressy Leningrada 1988-1991. Sankt-Peterburg: Norma 2007, s. 178-218.
- Samizdatový časopis Leningradské lidové fronty <<Severo-Zapad>>, Leningrad, číslo 24 (1989). In: Vinnikov, A., J., Gubanov, I., B., Tarusina, I., G.: Dissidenty, neformaly, demokraty. Tom 2. <<Roždennaja svobodnoj>>: Antologija nezavisimoj pressy Leningrada 1988-1991. Sankt-Peterburg: Norma 2007, s. 100-107.
- Samizdatový časopis Leningradské lidové fronty <<Severo-Zapad>>, Leningrad, číslo 33 (1989). In: Vinnikov, A., J., Gubanov, I., B., Tarusina, I., G.: Dissidenty, neformaly, demokraty. Tom 2. <<Roždennaja svobodnoj>>: Antologija nezavisimoj pressy Leningrada 1988-1991. Sankt-Peterburg: Norma 2007, s. 108-115.
- Samizdatový časopis Leningradské lidové fronty <<Severo-Zapad>>, Leningrad, číslo 38 (1989). In: Vinnikov, A., J., Gubanov, I., B., Tarusina, I., G.: Dissidenty, neformaly, demokraty. Tom 2. <<Roždennaja svobodnoj>>: Antologija nezavisimoj pressy Leningrada 1988-1991. Sankt-Peterburg: Norma 2007, s. 116-126.
- Samizdatový časopis Leningradského meziprofesního klubu Perestrojka <<Perekrestok mnenij>>: Informacionnyj bjulleten', Leningrad, číslo 8 (září 1988). Součástí dokumenty „Doplnění ke Stanovám meziprofesního klubu Perestrojka (města Leningradu)“, „Vystoupení člena klubu Perestrojka, kandidáta filozofických věd A. N. Aleksejeva na diskuzi 17. 2. 1988“, tři texty A. Sungurova, záznamy z besed a setkání klubu (včetně setkání s představiteli leningradského obkomu KSSS) a další dokumentu klubu Perestrojka. In: Vinnikov, A., J., Gubanov, I., B., Tarusina, I., G.: Dissidenty, neformaly, demokraty. Tom 2. <<Roždennaja svobodnoj>>: Antologija nezavisimoj pressy Leningrada 1988-1991. Sankt-Peterburg: Norma 2007, s. 14-84.
- Seznam hesel (z mítinku nacionál-patriotů 26. 4. 1989 v Leningradě) In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 159-160.

- „Social’no-ekonomičeskie vzgljady liderov LNF, evoljucija social’no-ekonomičeskich vozzrenij rossijskich demokratičeskich liderov“. In: Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: Dissidenty, neformaly, demokraty: Opyt sozdanija otkrytoj istorii demokratičeskogo dviženija Leningrada – Sankt-Peterburga. Sankt-Peterburg: Norma 2006, s. 131-138.
- Výzva Rady Hnutí za demokratické reformy z 20. srpna 1991 In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 360.
- Výzva společenské rady leningradského fondu Memoriál In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 176.
- Výzva „Založme Leningradskou lidovou frontu!“ In: Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: Dissidenty, neformaly, demokraty: Opyt sozdanija otkrytoj istorii demokratičeskogo dviženija Leningrada – Sankt-Peterburga. Sankt-Peterburg: Norma 2006, s. 130.
- Vzpomínky A. J. Patijeva In: Avtobiografija peterburgskogo gorsoveta (Lensoveta XXI sozyva) – 3 aprlja 1990-21 dekabrja 1993- Sankt-Peterburg 2005, s. 451-453.
- Vzpomínky Alexandra Jakovleviče Vinnikova In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 450-456.
- Vzpomínky G. S. Vasjutočkina In: Avtobiografija peterburgskogo gorsoveta (Lensoveta XXI sozyva) – 3 aprlja 1990-21 dekabrja 1993- Sankt-Peterburg: RIF <<Roza mira>> 2005, s. 9-10.
- Vzpomínky Moiseje Samojloviče Kagana In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 513-514
- Vzpomínky P. Filippova a A. Kozyreva - Vinnikov, A., Gubanov, I., Tarusina, I.: Dissidenty, neformaly, demokraty: Opyt sozdanija otkrytoj istorii demokratičeskogo dviženija Leningrada – Sankt-Peterburga. Sankt-Peterburg: Norma 2006, s. 59, 61, 108.
- Vzpomínky Petra Sergejeviče Filippova In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 659-662.
- Vzpomínky V. A. Drozdova In: Avtobiografija peterburgskogo gorsoveta (Lensoveta XXI sozyva) – 3 aprlja 1990-21 dekabrja 1993- Sankt-Peterburg 2005, s. 166-169.
- Vzpomínky Viktora Michajloviče Voronkova z roku 2008 In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 460-466.
- Z platformy Leningradské lidové fronty ve volbách lidových poslanců Nejvyššího

sovětu RSFSR a do místních sovětů Leningradu a oblasti In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 233-234.

- Z rezoluce III. Sjezdu Sjednocené fronty pracujících RSFSR In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 326-327.

- Zacharova, Larisa: Ne chleba i zrelišč, a demokratii In: Obščestvennaja žizň Leningrada v gody perestrojki 1985-1991. Sankt-Peterburg 2009, s. 250-251.

Sekundární literatura:

- Afanas'jev, Jurij Nikolaevič (red): Inogo ne dano. Moskva 1988.

- Ash, Timothy, Garton: Středoevropan volbou. Praha 1992.

- Avtobiografija peterburgskogo gorsoveta (Lensoveta XXI sozyva) – 3 aprelja 1990-21 dekabrja 1993- Sankt-Peterburg: RIF <<Roza mira>> 2005.

- Barsenkov, Alexandr Sergejevič: Reformy Gorbačeva i sud'ba sojuznogo gosudarstva 1985-1991. Moskva 2001.

- Berezovskij, V., N., Krotov, N. I.: Neformal'naja Rossija: O neformal'nych politizirovannyh dviženijach i gruppach v RSFSR. Moskva: Molodaja gvardija 1990.

- Čžichun, Cuj: Mnogopartijnost' v sovremennoj Rossii (vtoraja polovina 80-ch godov XX v. - načalo XXI v.). Moskva 2005.

- Geller, Michajl Jakovlevič.: Istorija Rossii 1917-1995. 3 díl – Sed'moj sekretar'. Blesk i niščeta Michaila Gorbačeva. Moskva: <<Agar>> 1996.

- Griбанov, Valerij Vladimirovič, Griбанova, Galina Isaakovna.: Inicijativnye, samodejatel'nye molodežnye dviženija. Leningrad: Znanie 1991.

- Gromov, Aandrej Vladimirovič, Kuzin, Oleg Sergejevič: Neformaly: Kto est' kto? Moskva: <<Mysl'>> 1990.

- Hosking, Geoffrey A., Aves, Jonathan, Duncan, Peter J. S.: The Road to Post-Communism. Independent Political Movements in the Soviet Union, 1985-1991. London-New York: Wonder Book 1992.

- Hosking, Geoffrey A.: The Awakening of the Soviet Union. Cambridge: Harvard University Press 1991.

- Kocjubinskij, Daniil: Novejšaja istorija odnogo goroda: Očerki političeskoj istorii Sankt-Peterburga. Sankt-Peterburg-Moskva: Limbus Press 2004.
- Kodin, Michail Ivanovič: Obščestvenno-političeskie ob'jedinenija i formirovanie političeskoj elity v Rossii (1990-1997). Moskva: <<Fond sodejstvija razvitiju social'nych i političeskich nauk Rossijskoj Akademii nauk>> 1998.
- Kordonskij, M., Kožarinov, M.: Očerki neformal'noj sociotechniki (Učebnoe posobie dlja lidera molodežnoj neformal'noj grupy). Moskva: Net2Net 2008
- Kostjušev, Vladimir Vladimirovič (red): Molodežnyj Peterburg: dviženija, organizacii, subkul'tury. Sankt-Peterburg: SPbF IS RAN-SPb GU 1997.
- Kozlov, A., A., Kanajan, V., A. (reds): Neformal'nye molodežnye soobščestva Sankt-Peterburga: teorija, praktika, metody profilaktiki ekstremizma. Sankt-Peterburg: SPb GU 2008.
- Levičev, V., F.: Političeskie partii, neformal'nye samostojatel'nye organizacii i nezavisimaja pressa SSSR: konec 80-ch – načalo 90-ch gg. Moskva 1991.
- Matolín, Petr: Gorbačovova politická reforma 1988: předpoklady, cíle a výsledky (bakalářská práce). Praha: FSV UK 2009.
- Mistrová, Veronika, Beljajev, Michail, Molchan, Maria, Bobrakova-Timoškina, Jekatěrina, Dolanová, Ladislava, Dolotina, Kamila, Sorokin, Anton, Cínová, Jana: Velký kapesní rusko-český, česko-ruský slovník. Praha: Fragment 2011.
- Mjalo, Ksenija Grigorjevna: Vremja vybora: Molodež i obščestvo v poiskach al'ternativy. Moskva: Izdatel'stvo političeskoj literatury 1991.
- Nenašev, S., V., Pilatov, S., G.: Deti andergranda: priglašenie k razgovoru. Leningrad: Lenizdat 1990.
- Ol'sanskij, Dmitrij Viktorovič: Neformaly: Gruppovoj portret v interjere. Moskva: Pedagogika 1990.
- Pečenev, Vadim Aleksejevič (red): Neformaly: Kto oni? Kuda zovut?. Moskva: Politizdat 1990.
- Psihologičeskie problemy izučeniija neformal'nych molodežnych ob'jedinenij. Moskva 1988.
- Roberts, Brad, Belyaeva, Nina (eds): After Perestroika: Democracy in the Soviet Union. Washington: Center for Strategic & Intl Studies 1991.

- Sedaitis, Judith B., Butterfield, Jim (eds): Perestroika from Below: social movements in the Soviet Union. Boulder: Westview 1991.
- Severnaja Pal'mira (analiz, prognoz, razrabotki), Sankt-Peterburg, číslo 3 (květen 1994).
- Sikevič, Zinaida Vasiljevna: Molodežnaja kul'tura: „za“ i „protiv“. Leningrad: Lenizdat 1990.
- Sixsmith, Martin: Putin's Oil: The Yukos Affair and the Struggle for Russia. New York: Continuum Books 2010.
- Sobčak, Anatolin Alexandrovič: Choždenie vo vlast'. Moskva: Novosti 1991.
- Suchov, V., V., Morozov A., J., Abdulajev E., N.: Istorija Rossii: XX – načalo XXI veka: učebnik dlja obščeeobrazovatel'nyh učreždenij. 9 klass, Moskva: Mnemozina 2008.
- Šubin, Aleksandr Vladlenovič: Dissidenty, neformaly i svoboda v SSSR. Moskva: Veče 2008.
- Šubin, Aleksandr Vladlenovič: Paradoksy perestrojki: Upuščennyj šans SSSR. Moskva: Rakurs 2005.
- Šubin, Aleksandr, Vladlenovič: Predennaja demokratija: SSSR i neformaly 1986-1989. Moskva: Jevropa 2006.
- Vinnikov, A., J., Gubanov, I., B., Tarusina, I., G.: Dissidenty, neformaly, demokraty: Opyt sozdanija otkrytoj istorii demokratičeskogo dviženija Leningrada – Sankt-Peterburga. Sankt-Peterburg: Norma 2006.
- Vinnikov, A., J., Gubanov, I., B., Tarusina, I., G.: Dissidenty, neformaly, demokraty. Tom 2. <<Roždennaja svobodnoj>>: Antologija nezavisimoj pressy Leningrada 1988-1991. Sankt-Peterburg: Norma 2007.
- Zdravomyslova, J., A.: Paradigmy zapadnoj sociologii obščestvennyh dviženij. Sankt-Peterbutg 1993.
- Zdravomyslova, Jelena, Temkina, Anna: Izbiratel'naja kampanija i obščestvennoje dviženie v Leningrade. In: Vybory – 89. Moskva: Moskovskoe bjuro informacionnogo obmena-Panorama 1993.

Odborné články:

- Alekseev, Andrej Nikolajevič: Ob archive-kolekcii netradicionnykh periodičeskikh izdanij i dokumentov obščestvennykh dviženij SSSR perioda perestrojki. In: SOCIS: Sociologičeskie issledovanija. Moskva, č. 11/ 1991, s. 83-85.
- Anderson, Richard D., Grofman, Bernard: Rhetoric and racionality: A study of demcratization in the Soviet Union. In: Public Choice. Č. 93 (1997), s. 287-314.
- Antonovič, I., I.: Socializm na ischode XX veka. In: SOCIS: Sociologičeskie issledovanija. Moskva, č. 7 (1990), s. 3-10.
- Beljaeva, N., M.: Vzaimodejstvie vlasti s molodežnymi organizacijami i subkul'turami v sovremennoj Rossii. In: Vestnik Permskogo Universiteta. Perm', č. 4 (2009), s. 28-33.
- Brovkin, Vladimir N.: The Making of Elections to the Congress of People's Deputies (CPD) in March 1989. In: Russian Review. Vol. 49, č. 4 (říjen 1990), s. 417-442.
- Brovkin, Vladimir N.: Revolution from below: Informal Political Associations in Russia 1988-1989. In: Soviet Studies, Vol. 42, No. 2 (Duben, 1990), s. 233-257.
- Bujanova, A., J.: Neformal'naja molodež' Ulan-Ude: včera i segodnja. In: Izvestija Rossijskogo gosudarstvennogo pedagogičeskogo universiteta im. A. I. Gercena. Sankt-Peterburg, č. 92 (2009), s. 51-53.
- Duka, Alexander, Kornev, Nikolai, Voronkov, Victor, Zdravomyslova, Elena: The Protest Cycle of Perestroika: The Case of Leningrad. In: International Sociology. Vol. 10, č. 1 (březen 1995), s. 83-99.
- Fel'dštejn, D., I.: Formalizm v vospitanii i neformaly. In: Voprosy psichologii, 4/1989, s. 24-31.
- Garcelon, Marc: The Estate of Change: The Specialist Rebellion and the Democratic Movement in Moscow, 1989-1991. In: Theory and Society. Vol. 26, č. 1 (únor 1997), s. 39-85.
- Grišenko, Ž., M., Polikarpov, V., A.: Samoopredelenie molodeži v uslovijach perestrojki: opyt social'noj tipologii. In: SOCIS: Sociologičeskie issledovanija. Moskva, č. 7/1990, s. 94-96.
- Igrunov, Vjačeslav: O neformal'nykh političeskikh klubach Moskvy. In: Problemy Vostočnoj Jevropy. Moskva, č. 27-28 (1989).
- Ivašnikov, K., V.: Kluby ljubitelej fantastiki: opyt dialoga s vlast'ju (1985 – 1991 gg.).

In: Novyj istoričeskij vėstnik. Mosva, č. 16 (2007), s. 225-231.

- Karafelov, A., M.: Molodežnaja politika hosudarstva i neformal'noe molodežnoe dviženije v period perestrojki (1985-1990 gg.). In: Vestnik Jekaterininskogo instituta. Jekaterinburg, č. 4 (2008), s. 36-40.

- Kaz'min, V., N.: Neformal'nye organizacii zapadnoj Sibiri v period perestrojki. In: Naučnye problemy gumanitarnych issledovanij. Pjatigorsk, č. 10 (2009), s. 42-46.

- Kaz'min, V., N.: Opyt vyborov narodnych deputatov SSSR v 1989 g.: federal'nyj i regional'nyj komponenty. In: Izvestija Altajskogo gosudarstvennogo universiteta. Barnaul, č. 4 (2008), s. 111-114.

- Kaz'mina, M., V., Kaz'min, V., N.: Idejnye tečenija v dissidentskom dviženii Rossii v 1970-e – načale 1980-ch gg. In: Naučnye problemy gumanitarnych issledovanij. Pjatigorsk, č. 2 (2009), s. 33-39.

- Kozodoj, V., I.: Problemy stanovlenija političeskoj oppozicii v Rossii kak instituta sovremennoj demokratii. In: Vestnik Čeljabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Čeljabinsk, č. 5 (2008), s. 133-138.

- Kozodoj, V., I.: Stanovlenie političeskoj oppozicii v Rossii: istoričeskij opyt. In: Izvestija Rossijskogo gosudarstvennogo pedagogičeskogo universiteta im. A. I. Gercena. Sankt-Peterburg, č. 57 (2008), s. 199-205.

- Leitch, Duncan: Society in Motion: Russia's Emerging Voluntary Sector. In: Nonprofit Management & Leadership. Vol. 7, č. 4 (léto 1997), s. 421-432.

- Lekomceva, J., N.: Neformal'nye ob'jedinenija molodeži kak social'noe javlenie. In: Jaroslavskij pedagogičeskij vestnik. Jaroslavl', č. 2 (2007), s. 51-55.

- Muzyka, O., A., Beljaeva, K., A.: Fenomen molodežnoj subkul'tury v uslovijach social'nych protivorečij sovremennoho rossijskogo obščestva. In: Filisofija prava. Rostov, č. 5 (2010), s. 35-39.

- Nikitina, Vera: Vremja nadežd ili bremja illjuzij? In: Monitoring obščestvennogo mnenija: ekonomičeskie i social'nye peremeny. Moskva, č. 3 (kvėten-červen 1999), s. 61-63.

- Olenina, G., V.: Dinamika graždanskich iniciativ molodeži v sfere dosuga vo vtoroj polovine XX – načale XXI vv.: istoriko-pedagogičeskij analiz. In: Mir nauki, kul'tury, obrazovanija. Gorno-Altajsk, č. 5 (2008), s. 198-201.

- Pickvance, Katy: Social Movements in Hungary and Russia: The Case of Environmental Movements. In: European Sociological Review. Vol. 13, č. 1 (květen 1997), s. 35-54.
- Rešetnikov, Oleg: Neformal'nye ob'jedinenija v SSSR v gody perestrojki. In: Vlast'. Moskva, č. 11 (2009), s. 26-28.
- Sakwa, Richard: Perestroika and the Challenge of Democracy in Russia. In: Demokratizatsiya. Vol. 13, č. 2 (jaro 2005), s. 255-275.
- Seleznev, P., A.: Institucionalizacija rossijskich obščestvennychдвиženij v pozdesovetskij (perestroičnyj) i postsovestkij period. In: Vestnik Nižegorodskogo universiteta im. N. I. Lobačevskogo. Nižnyj Novgorod, č. 2 (2010), s. 59-63.
- Šabanov, Lev V.: Marginal'nost' kak charakteristika molodežnych neformal'nych ob'jedinenij v granicach koncepcii <<uporjadočennye/chaotičnye social'nye sistemy>>. In: Vestnik TGPU. Toms, č. 4 (2009), s. 82-86.
- Šmatko, J., P.: Molodežnaja politika v Ispanii v 80-e gody. In: SOCIS: Sociologičeskie issledovanija. Moskva, č. 11/1992, s. 129-136.
- Tolz, Vera: A New Approach to Informal Groups. In: Radio Liberty Report on the USSR. Vol. 2, č. 10 (9. března 1990), s. 1-3.
- Tolz, Vera: Informal Gross and Soviet Politics in 1989. In: Radio Liberty Report on the USSR. Vol. 1, č. 47 (24. listopadu 1989), s. 4-7.
- Ul'janova, J., S.: Opyt dejatel'nosti moskovskogo, leningradskou <<narodnych frontov>>, <<Ob'jedinennogo fronta trudjaščichsja>>. In: Naučnye problemy gumanitarnych issledovanij. Pjatigorsk, č. 13 (2008), s. 121-131.
- Ul'janova, J., S.: Rezul'tativnyj separatizm pribaltijskich <<narodnych frontov>> (1988 – 1992 gg.). In: Naučnye problemy gumanitarnych issledovanij. Pjatigorsk, č. 2 (2009), s. 106-112.
- Ul'janova, J., S.: Vosem'političeskich <<frontov>> na teritorii Gruzii (1988-2008 gg.). In: Naučnye problemy gumanitarnych issledovanij. Pjatigorsk, č. 4 (2009), s. 135-145.
- Veličko, S., A.: Perestojka v SSSR (1985-1991 gg.) V otečestvennoj i zarubežnoj istoriografii. In: Izvestija Tomskogo politechničeskogo universiteta. Tomsk, č. 1 (2005), s. 199-205.
- Weickhardt, George C.: Informal Gross in the Armed Forces. In: Radio Liberty Report

on the USSR. Vol. 1, č. 38 (22. září 1989), s. 6-7.

- Weigle, Marcia A.: Political participation and Party Formation in Russia, 1985-1992: Institutionalizing Democracy? In: Russian Review, Vol. 53, č. 2 (duben 1994), s. 240-270.

- White, Anne: The Memorial Society in the Russian Provinces. In: Europe-Asia Studies. Vol. 47, č. 8 (prosinec 1995), s. 1343-1366.

- Zajkin, N., I.: K sociologičeskemu portretu novych social'nyh dviženij. In: SOCIS: Sociologičeskie issledovanija. Moskva, č. 11/1991, s. 121-129.

- Zdravomyslova, J., A.: Sociologičeskie podchody k analizu obščestvennyh dviženij. In: SOCIS: Sociologičeskie issledovanija. Moskva, č. 7/1990, s. 129-136.

- Zolotarev, V.: Pervye neformaly i politiki Sovetskogo Sojuza.

In: www.igrunov.ru/vin/vchk-vin-n_histor/remen/1113117752.html (staženo 20. 11. 2011, 12:57).